

**T.C.  
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
FELSEFE VE DİN ANA BİLİM DALI  
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI**

**XX. YÜZYIL BAŞINDA ÇİN'DEKİ KAZAK  
AYDINLARININ DİN VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ VE  
FAALİYETLERİ**

**JANYLAY DAWEY**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**DANIŞMAN  
PROF. DR. MUHİDDİN OKUMUŞLAR**

**KONYA, 2021**



### Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Janylay DAWEY		
	Numarası	17810201092		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/Din Eğitimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	+	
		Doktora		
Tezin Adı	XX. YÜZYIL BAŞINDA ÇİN'DEKİ KAZAK AYDINLARININ DİN VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ VE FAALİYETLERİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

**JANYLAY DAWEY**

	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	
---	--	---

## ÖZET

<b>Öğrencinin</b>	Adı Soyadı	Janylay DAWEY		
	Numarası	17810201092		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/Din Eğitimi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	+	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Muhiddin OKUMUŞLAR		
Tezin Adı	XX. YÜZYIL BAŞINDA ÇİN'DEKİ KAZAK AYDINLARININ DİN VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ VE FAALİYETLERİ			

**Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Özerk Bölgesine ait İle Kazak Özerk ilinde ikamet eden Kazakların, XX. yüzyıl başındaki aydınlarının din ve eğitim görüşleri ve faaliyetlerine ilişkin yapılan bu çalışma, bölgede ikamet eden Kazakların tarihsel durumu ve bulunduğu bölge için ne kadar öneme sahip olduğu hakkında kısa bilgiler yer almaktadır. Bununla birlikte, bu araştırmada araştırmanın konusu ve problemi, araştırmanın amacı ve önemi ve aynı zamanda konuyla ilgili kuramsal çerçeveler yer almaktadır.**

**Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Çin'deki Kazaklar hakkında genel bilgi verilecektir. Bununla birlikte, Çin Halk Cumhuriyeti'nin İle Kazak Özerk ilinin coğrafyası, fiziki konumu ve bölgede ikamet eden Kazakların idari ve sosyal yapıları gibi bilgilerden bahsedilmektedir. Aynı zamanda Çin'de yaşayan Kazakların XX. yüzyıl başındaki nüfusu hakkında bilgi de yer almaktadır.**

**İkinci bölümde, Çin'deki Kazakların XX. yüzyıl başındaki kültürel hayatı, geleneksel eğitimi ve ilk inşa edilen medreselerin durumuyla ilgili bilgiler yer almaktadır.**

**Üçüncü bölümde ise Kazak aydınlarının ortaya çıkışı hakkındaki bilgilere yer verilmektedir. Bu bölümde Kazakların maarif ve modern eğitim alanında ne gibi çalışmalar yaptıkları ve nasıl yetiştikleri aynı zamanda ne gibi faaliyetlerde bulunduğu hakkında bilgiler yer almaktadır.**

**Anahtar Sözcükler: Sincan Bölgesi, Kazak Aydınları, Din ve Eğitim, Faaliyetler**

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

### ABSTRACT

<b>Author' s</b>	Name and Surname	Janylay DAWEY		
	Student Number	17810201092		
	Department	Philosophy and Religious Studies/Religious Education		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	+	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Muhiddin OKUMUŞLAR		
Title of the Thesis/Dissertation	Religion and Education Views and Activities of Kazakh Intellectuals in China at the beginning of 20th century			

**Kazakhs residing in the Ili Kazakh Autonomous Province of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the People's Republic of China, XX. In this study, which is about the religious and educational views and activities of the intellectuals at the beginning of the century, there is also brief information about the historical situation of the Kazakhs residing in the region and how important they are for the region. In addition, the subject and problem of the research, the purpose and importance of the research, as well as the theoretical frameworks related to the subject are also included.**

**The study consists of three parts. In the first part, general information about the Kazakhs in China will be given. However, information such as the geography of the Ili Kazakh Autonomous Province of the People's Republic of China, its physical location and the administrative and social structures of the Kazakhs residing in the region are mentioned. At the same time, Kazakhs living in China XX. Information about its population at the turn of the century is also included.**

**In the second part, Cossacks in China XX. It contains information about the cultural life, traditional education and the situation of the first madrasahs built at the beginning of the century.**

**In the third part, information about the emergence of Kazakh intellectuals is given. In this section, there is information about what kind of work the Kazakhs did in the field of education and modern education, how they were raised, and what kind of activities they were engaged in.**

**Keywords: Xinjiang Region, Kazakh Intellectuals, Religion and Education, Activities**

## İÇİNDEKİLER

ÖZET .....	i
ABSTRACT .....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	v
ÖNSÖZ.....	vi

### GİRİŞ

1. Araştırma Konusu ve Problemi .....	1
2. Araştırma Amacı ve Önemi .....	2
3. Araştırma Konusuyla İlgili Belli Başlı Araştırmalar .....	3
4. Araştırmanın Yöntemi .....	4

## BİRİNCİ BÖLÜM

### ÇİN'DEKİ KAZAKLAR HAKKINDA GENEL BİLGİ

1.1. Çin'deki Kazakların Kısa Tarihi.....	5
1.2. Kazakların İkamet Ettiği Bölgeler .....	13
1.2.1. Sincan Bölgesinin Fiziki Konumu.....	13
1.2.1.1. Fiziki Yapısı .....	15
1.2.1.2. İklimi .....	17
1.2.1.3. Bölgenin Stratejik Önemi .....	18
1.2.2. İli Kazak Otonom Bölgesinin Fiziki Konumu.....	21
1.2.2.1. Fiziki Yapısı .....	22
1.3. Sincan Bölgesinin Demografik Yapısı .....	22
1.3.1. Uygurlar.....	24
1.3.2. Kazaklar.....	27
1.3.3. Çinliler .....	30
1.3.4. Diğerleri.....	32
1.4. Çin'deki Kazakların İdari ve Sosyal Yapıları.....	34
1.4.1. Töreler Kimdir .....	34
1.4.2. Kara Halk Kimdir .....	35
1.5. Çin'deki Kazakların Nüfusu .....	36

## İKİNCİ BÖLÜM

### XX. YÜZYILDA ÇİN'DEKİ KAZAKLARDA KÜLTÜREL HAYAT

2.1. Kazakların Maarif Durumu .....	38
2.2. Geleneksel Eğitim.....	40
2.3. Medresede Din Eğitim.....	42
2.3.1. Medreselerin Özelliği .....	43
2.3.2. İlk Açılan Kazak Medreseleri .....	45
2.4. Mektepte Eğitim .....	49

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### XX.YÜZYIL BAŞINDA ÇİN'DEKİ KAZAK AYDINLARININ DİN VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ VE FAALİYETLERİ

3.1. Çin'de Kazak Aydınlarının Ortaya Çıktı.....	51
3.1.1. Cedit Hareketi.....	53
3.1.2. Cedit Hareketinin Kazaklara Etkisi .....	55
3.2. Eğitimci Kazak Aydınlar Dönemi .....	59
3.2.1. Muhammet Momun Hazret .....	59

3.2.2. Sabit Damolla .....	61
3.2.3. Akit Ülimcioğlu .....	62
3.2.4. Abdikadir Kasımoğlu .....	64
3.2.5. Nurtaza Çalgınbayoğlu .....	65
3.2.6. Cabıkbay Bulgunçu .....	67
3.2.7. Kanambay Mıncanoğlu.....	68
3.3. Siyasi Aydınlar Dönemi .....	70
3.3.1. Baymolla Karekeoğlu .....	70
3.3.2. Seyitkazi Nurtayoğlu .....	72
3.3.3. Satıpalı Nurbekoğlu.....	74
3.3.4. Şariphan Kögedayoğlu .....	75
3.3.5. Ebev Kudusoyu .....	77
3.3.6. Devletgeldi Kuspekoğlu .....	78
3.3.7. Menkey Memioğlu .....	79
<b>SONUÇ VE ÖNERİ.....</b>	<b>81</b>
<b>KAYNAKÇA.....</b>	<b>85</b>
<b>EKLER .....</b>	<b>90</b>

**KISALTMALAR LİSTESİ**

<b>ÇHC</b>	Çin Halk Cumhuriyeti
<b>ŞT</b>	Şerki Türkistan
<b>ŞTGH</b>	Şerki Türkistan Geçici Hükümeti
<b>ŞTİC</b>	Şerki Türkistan İslam Cumhuriyeti
<b>KH</b>	Kulca Hükümeti
<b>SUÖB</b>	Sincan Uygur Özerk Bölgesi
<b>İKÖİ</b>	İli Kazak Özerk İli
<b>SSCB</b>	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
<b>KSSC</b>	Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
<b>MKO</b>	Moğol Kazak Okulu
<b>MÖ</b>	Milattan Önce
<b>MS</b>	Milattan Sonra
<b>MM</b>	Millî Mektep
<b>ÇKP</b>	Çin Komünist Partisi
<b>ÇG</b>	Çöçek Gimnaziyesi
<b>KUG</b>	Kulca Ulttar Gimnaziyesi
<b>vb.</b>	ve benzeri
<b>yy.</b>	Yüzyıl

## Önsöz

Çin’de ikamet eden Kazakların bu bölgeye yani ana yurduna geri yerleşmeleri, 18. yüzyılın ortasına doğru dayanmaktadır. Yani bölgede Cungar Hanedanlığının ortadan kalkması ile beraber başlamaktadır. Aslında Kazak Hanedanlığına bağlı olan Orta Cüz grubuna mensup Abak Kerey ve Uvak, Nayman ve Ulu Cüz grubuna mensup Alban, Suvan gibi çeşitli bozkır Kazak boyları Altay ve Savur dağları ile İli vadisindeki anayurtlarına tekrar dönüş yaparak günümüzdeki Ör Altay, Eren Kaburga, Tarbağatay dağları, İli nehri vadisi ve Tanrı dağlarının eteklerine yerleşmişlerdir. 19. yüzyılın ortasında Mançu İmparatorluğu ve Çarlık Rusya kendi aralarındaki ikili anlaşmasıyla, batı bölgedeki Kazakları Rusya, doğu bölgede ikamet eden Kazakları ise Mançu Hanedanlığı kendi aralarında paylaşarak hakimiyet altına almıştır.

19. yüzyılın sonundan itibaren bu bölge Kazakları’nda millî uyanış duygusu ve kalkınma hareketi başlamıştır. Ortaya çıkan yeni dönem Kazak aydınları bölgede ikamet eden halkların öz kültürünün, dini adetleri ile inançlarının ve dil özelliklerinin korunması konusunda çok katkı sağlamıştır. Bölgede ilk olarak medreseler inşa etmişler ve sadece medreselerle kalmayıp onunla birlikte modern yeni mektepleri de beraber inşa etmişlerdir. Bu dönemde Kazaklar, Rusya ve Mançu gibi iki çeşit hanedanlığın işgali hakimiyeti altında olmasına rağmen milli özelliklerinin maddi ve manevi haklarını savunmuşlar ve aynı zamanda her şeyden önce sahip bulunmuşlardır.

Çin’de yaşayan Kazaklar 20. yüzyıldan itibaren geniş kapsamlı mücadeleleri komşu ülkelerdeki cedit hareketinden ve yeni eğitim fikrini savunan yetişmiş milli aydınların öncülüğü ile başlamış ve aynı zamanda çok çabuk ilerleyerek iyi bir başarı elde etmiştir. Bölgede ikamet eden Kazak aydınları ve çeşitli boyların aksakal ve yöneticileri bulunduğu bölgelerde, köylerde medreseler inşa etmiş ve sadece medreselerle kalmayıp yeni modern mektepler inşa etmeleri ve yeni kuşak talebeleri yetiştirip çıkmaları çoğunlukla yaylada hayvancılıkla uğraşan toplumun dış dünyaya olan bakış açısını temeliyle değiştirmeye katkıları sağlamıştır. Dolayısıyla 1912 yılından itibaren Kazaklar, açılan yeni usul medrese ve modern mektepler halkın öz tarihinin olumlu çizgi ile geliştirilmesine doğrudan büyük katkıda bulunmuş kurumlardan olmaktadır. Adı geçen mektepleri gözümüzün önünde bir kez olsun bulundurmadan evvel devrin toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel yönü ile arka fon ve planlarını anlamak mümkün değildir. Aksine bizi eksik ve yanlış değerlendirmelere yönlendirebilmektedir.

Aydın veya Maarifçi aydınlar, bir toplumu bulunduğu çerçeveye içinde değerli olan, yetenek, tutum ve farklı davranış biçimleri ile geliştirmek istediği süreçlerin tümü olarak sayılmaktadır. Eğitici maarifin olması bir halkın ya da toplumun öncülerinin davranışları ile ilgili belli derecede gelişmeleri sağlar ve aynı zamanda hareket kaynakları ile mevzubahis toplumun daha kaliteli bilgi ve fikir sahibi olmasına katkı sağlar.

Çin'in Sincan bölgesi İle<sup>1</sup> Kazak İlinde ikamet eden Kazakların XX. yüzyılın başlarında ortaya çıktığı eğitimci aydınların din ve eğitimle ilgili görüşleri ve faaliyetlerini incelediğimiz bu tez çalışması, üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Çin'deki Kazaklar hakkında genel bilgi verilecektir. Bununla birlikte, Çin Halk Cumhuriyeti'nin İle Kazak Özerk İlinin coğrafyası, fiziki konumu ve bölgede ikamet eden Kazakların idari ve sosyal yapıları gibi bilgilerden bahsedilecektir. Aynı zamanda Çin'de yaşayan Kazakların XX. yüzyıl başındaki nüfusu hakkında bilgi de yer almaktadır. İkinci bölümde, Çin'deki Kazakların XX. yüzyıl başındaki kültürel hayatı, geleneksel eğitimi ve ilk inşa edilen medreselerin durumuna ilişkin bilgiler yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise Kazak aydınlarının ortaya çıkışı hakkındaki bilgilere yer verilmektedir. Bu bölümde Kazakların maarif ve modern eğitim alanında ne gibi çalışmalar yaptıkları ve nasıl yetiştikleri ve aynı zamanda ne gibi faaliyetlerde bulunduğu hakkında bilgiler yer almaktadır.

Çalışmam sırasında rehberliğine ihtiyaç duyduğum, her aşamada ilgi ve desteğini gördüğüm çok değerli danışman hocam Prof. Dr. Muhiddin OKUMUŞLAR'a teşekkürlerimi sunarım.

---

<sup>1</sup> Sincan bölgesinde bulunan il ismidir.

## GİRİŞ

Bu bölümde, araştırmanın konusu, amacı ve önemi, araştırmaya dair sorunlar ve araştırma ile ilgili çalışmalar yer almaktadır.

### 1. Araştırma Konusu ve Problemi

Araştırmamızda XX. yüzyıl başındaki Çin'in Sincan bölgesinde yaşayan Kazak aydınları ve onların din ve eğitim görüşleri ve faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir. XIX. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu ve Mançu Hanedanlığı hükümeti Kazakların ikamet ettiği bölgeyi kendi aralarında ikiye bölüp paylaştıktan sonra Sincan bölgesi Kazakları sadece huzur ve özgürlüğünü kaybetmeyip din, adet, dil ve kültürlerini de tehlikeye atıp kaybetme durumuyla karşı karşıya kalmışlardır. XIX. yüzyılın ortalarına doğru Kazakistan Kazaklarının Rus İmparatorluğuna karşı hareket ve millî mücadeleleri vermesi Sincan'daki Kazak aydınlarının farklı düşünce yapılarının şekillenmesine ve aynı zamanda eğitime ilgi duymasına ve önem vermesine sebep olmuştur. Bu dönemde Mançu Hanedanlığı hâkimiyeti altında yaşayan Sincan bölgesi Kazakları medresede dinî eğitim alıyorlardı. XX. yüzyılın başlarında Mançu Hanedanlığın dağılması ve Kazakistan'daki Kazakların eğitimde ilerlemesi Çin'in Sincan Bölgesindeki Kazakların eğitim yolunu açmış ve çeşitli alanlarda katkılar sağlamıştır. XX. yüzyıldan itibaren bölgedeki Kazakların yoğun bulunduğu mekân arasında dinî eğitim hareketi tekrar ortaya çıkmıştır. Birçok Kazak yeni dönem eğitimcileri ve aydınları bulunduğu bölgelerdeki halkın ilim ve dinî eğitim alabilmelerini sağlamak için çeşitli faaliyetleri yerine getirmiş ve din ile eğitim üzerindeki görüşlerini hiç gizlemeden açıkça ortaya koymuşlardır. Aynı zamanda ne yapılmasını gerektiğini yeni nesil, yeni kuşak insanlara öğretmişlerdir.

1912 yılında Mançu hükümeti yıkıldıktan sonra Sincan bölgesi Kazakları yeni dinî maarif ortamlarını inşa etmeye başlamışlardır. Bu dönemde, Yang Zıngşin yeni Çin hükümetini ilan etmiştir ve hükümete bağlı Kazaklar bulunduğu bölgede dini medrese ile yeni mektep inşa edilmesini açık talep etmişlerdir. Bu hükümet Kazaklara medrese ve yeni okullar açmasına müsaade etse de halkın çoğunun dinî ilim ve modern eğitim almasını pek istememiştir. 1928 yılında Yang Zıngşin hükümetinin sona ermesinden sonra Cin Şurin hükümeti kurulur. Bu hükümet 5 yıl civarında hüküm sürese de bu süreçte Yang Zıngşin hükümetinin bölgedeki Kazaklara baştan uyguladığı yeni siyaseti tekrar etmiştir. 1933 yılında Cin Şurin hükümeti dağılır ve onun yerine Şing Şisay gelir. Şing Şisay hükümeti 11 yıl sürecinde Sincan Kazakların eğitimine katkı sağlamıştır. 1944'de Şing Şisay istifa eder ve yerine Cang Cicong hükümeti

kurulur. Aynı zamanda bu bölgede Geçici Hükümet de ilan edilir. Bu hükümetin bölgedeki yönetim sürecinde Sincan Kazakların modern eğitimine olan desteklerini aksatmadan devam ettirmiştir. Aynı zamanda modern maarifi benimseyen yeni dönem Kazak aydınları faaliyetlerini devam ettirmiş ve halkın ilim seviyesini canlandırmaya katkılar sağlamışlardır.

1949-1951 yıllar arasında Çin halkı komünizmi kabul ettikten sonra, bölgedeki Kazakların dini ve yeni usul eğitim faaliyetlerinin hepsi temeliyle ortadan kaldırılmıştır. Komünist Çin Hükümeti Sincan bölgesindeki Kazakların din ve eğitim sistemini tamamıyla değiştirmiş ve kendi politikasına uygun yepyeni eğitim sistemini uygulamıştır. Bununla birlikte bölgedeki Kazak aydınlarının da dini görüşleri ve dini faaliyetleri de yeni hükümetin gelmesiyle ortadan kaldırılmıştır. Bölge Kazakları bundan itibaren yeni bir döneme başlamışlardır. O günden bu yana Çin'in yeni eğitim ve dini politikası hala devam etmektedir. Çinlilerin Kazaklarla ilgili politikası hüküm sürmektedir. Bu politika kapsamında Çin'deki Kazak aydınlarının din ve kültürel faaliyetlerde bulunma imkânı gittikçe azalmaktadır. Yeni kuşak günümüzdeki Kazaklar Çinlilerin asimilasyon siyasetinin tehlikesi altındadır. Dolayısıyla XX. yüzyıl başındaki Kazak aydınlarının kendi halkının aydınlanması için emek veren faaliyetlerini günümüz açısından farklı boyutlarla araştırmak ve onların bütün hizmetlerini objektif halde değerlendirmek çok önemli olmaktadır.

XX. yüzyılda Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan Kazak aydınları kimler ve nasıl ortaya çıktı? Kazak aydınlarının din ve eğitim hakkında ne gibi görüşleri oldu ve görüşlerinin gelişmesinde kimler katkı sağladı ve tesiri nasıl oldu? Bölgedeki Kazak aydınları din ve eğitim üzerinde ne gibi çalışmalar ve faaliyetler yaptı ve sonucu ne oldu? Bu dönemde kurulan hükümetlerin Kazakların dinî eğitim almasına ne gibi faydası ve zararlar oldu? Araştırmanın amacı bu sorulara cevap vermektir.

## **2. Araştırmanın Amacı ve Önemi**

Bu çalışmayla Çin Halk Cumhuriyeti'nin İli Kazak Özerk İlinde ikamet eden Kazakların yakın tarihteki aydınları ve onların din ile eğitim üzerindeki görüşleri ve faaliyetleriyle ilgili detaylı bilgi verilecektir. Bununla birlikte bölgedeki Kazakların eğitimine daha çok kimlerin katkı sağladığını, siyasi ve politik olaylardan doğan savaflara rağmen Kazakların eğitime ne kadar önem verdiği ve dikkat çektiği ortaya konulacaktır.

Araştırmanın sonucunda bölgede yaşayan Kazak aydınlarının XX. yüzyılın başında din ve eğitim görüşleri ve bulunan bölgedeki halkın karanlıktan kurtulması için ne gibi faaliyetleri sağladığı ve katkıları belgelendirilmiş olacaktır.

### 3. Araştırma Konusuyla İlgili Belli Başlı Araştırmalar

Shawuwehan ve Makhabbat (2017) Sincan Bölgesi Urumçi'deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği ve Faaliyetleri adlı çalışmalarında Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesindeki Kazakların 1935-1949 yılları arasındaki eğitimi hakkında kısa bilgiler vermiştir. Sauyrkan E. (2019) Sincan Bölgesindeki Kazakların Eğitim Tarihi (1900-1950) adlı yüksek lisans çalışmasında, Çin'de yaşayan Kazakların 1900-1950 yılları arasındaki eğitim tarihi, ilk medrese ve modern okulların kimler tarafından açıldığı ve Kazak eğitime katkı sağlayan Kazak-Kırgız Kültür, Eğitim Derneği ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Bunun dışında literatürde konumuzla ilgili doğrudan herhangi bir akademik çalışmaya rastlanamamıştır. Konuyla ilgili Mancibayev (1994), Anuvaşoğlu (2013) ve Mañazkızı-Aseyinoğlu (2015) gibi yazarlar tarafından hazırlanmış kitaplar mevcuttur. Bu kitapların mevcut olmasına rağmen Kazak aydınları ile maarifinin beslendiği asil kaynak olan cedit hareket üzerinde ve Çin'deki Kazak aydınlarının ortaya çıkış nedeni ve kimlerin daha çok ne gibi tesiri olduğundan bahsedilmemiştir. İlk çalışma Mancibayev tarafından olsa da o dönemin siyasî şartlarından dolayı kitapta Kazakların XX. yüzyıl başındaki tarihiyle ilgili bazı eksiklikler bulunmaktadır. Diğer şahıslar da siyasî sansürlerin engel olması sebebiyle araştırılması gereken bazı konuları geniş çerçevede ya da kapsamda detaylı incelemeye almamışlardır.

#### 4. Araştırmanın Yöntemi

XX. Yüzyıl başında Çin'deki kazak aydınlarının din ve eğitim görüşleri ve faaliyetleri konusunda yapılan bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz modeli kullanılmıştır. Nitel araştırma, gözlem, görüşme, doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik bir sürecin izlendiği araştırma türüdür (Yıldırım & Şimşek, 2016). Nitel araştırmacılar, olguları doğal ortamında çalışırlar ve böylece olguları anlar ya da insanların onlara ne gibi anlamlar yüklediğini yorumlarlar (Denzin & Lincoln, 2005). Esasında nitel araştırmacılar, insanların oluşturdukları anlamları kavramayla ilgilenirler. Bu da onların dünyayı nasıl algıladıkları ve dünyada ne gibi deneyimler yaşadıklarıyla ilgilidir (Merriam, 2015).

Nitel araştırmalarda betimsel analiz modeli, bireysel algı ve davranışın olduğu kadar toplumsal davranış, yapı, işleyiş, değerler, normlar gibi kültürel öğelerin tanımı ve analizi üzerine odaklanmaktadır (Hancock, 2004). Yapılan bu çalışmada kültürel analiz modeli yoluyla Kazakların dini maarif ve modern eğitim alanında ne gibi çalışmalar yaptıkları, nasıl yetiştikleri ve komşu ülke Kazaklarının ne gibi tesiri ve faaliyetleri bulunduğu hakkında detaylı bilgiler edinilmeye çalışılmıştır.

## BİRİNCİ BÖLÜM

### ÇİN'DEKİ KAZAKLAR HAKKINDA GENEL BİLGİ

#### 1.1. Çin'deki Kazakların Kısa Tarihi

Çin'deki Kazakların bulunduğu bölgeye bakarsak, Çarlık Rusyası hükümeti ve Mançu İmparatorluğu arasında 1860 senesinde yapılan “Beijing Anlaşması” ve 1864 yılında gerçekleştirilen “Çöşek Protokolü” çerçevesinde iki imparatorluk arasında paylaşılmıştır. Bundan dolayı Çin Kazakları günümüz Kazakistan toprağından bölünerek Mançu hâkimiyeti altında kalmışlardır. Sauyrkan'a göre, diğer bir deyişle Çin'de varlık gösteren Kazakların yaşadığı bölgeler onların binyıllardır kendine mensup olduğu tabii anayurdudur (Sauyrkan, 2019).

Tarihi belgelere dayanarak Çin'deki Kazakların yoğun bulunduğu bölgenin aslında büyük Türkistan coğrafyasının ayrılmaz parçası olduğu kanıtlanmıştır. Bu yüzden Kazak bölgesinde yaşanan çeşitli olayların, Türk coğrafyasındaki gelişmelerle birlikte etkilenmiş olduğu anlaşılmıştır. Aynı zamanda geniş Türk coğrafyasının siyasî ve kültürel gelişmelerine Kazakların yaşadığı bu bölgenin de katkı sağladığı açıktır. Öyleyse bölgenin hem coğrafi hem de siyasi konuma sahip olması Türkistan dünyası açısından çeşitli dönemlerde her boyutla fayda sağlamıştır. Çünkü, bölgenin stratejik konumu dikkat çekicidir. Ve aksine komşu güçlerin de çıkarlarını barındırmaktadır. Çalışmada, Çin'deki Kazaklar'ın ikamet ettikleri bölgenin geçmişten 20. yüzyıl başına kadar yaşanan tarihi olaylarından bahsedilecektir. Mevzubahis konuya girmeden önce bölgenin siyasi tarihinin özetini yapmak, konuyu detaylı anlamak açısından önem taşımaktadır.

Sauyrkan'a göre, Milattan Önce (M.Ö.) varlık gösterebilen Hunlar döneminden itibaren gelişen siyasi hızlı hareketler bu bölgeyi etkilemiştir. Aynı zamanda bölgede bulunan çeşitli Türk kökenli boyların kendi aralarında tamamıyla karışmalarını sağlamaktadır (Sauyrkan, 2019). Çin'deki Kazaklara mensup çeşitli boyların tarihi Sauyrkan'a göre daha eski dönemlere dayanmaktadır. Örneğin, Altay bölgesinde ikamet eden Kazaklara ait Kerey ve Nayman kabilelerinin tarihi M.Ö. ki devirlere kadar dayanmaktadır. Bu tayfaları oluşturan bazı boyların da tarihi çok eskidir. Yani kısaca ifade edersek, Çin'deki Kazakların yaşadığı bölge tarihten bugüne kadar çeşitli Türk boylarının birbiriyle ortak kaynaşması sonucunda günümüz Kazakları tarih sahnesine çıkmıştır.

Sincan adı verilen bu bölge yakın dönem tarihi belgelerde çoğunluklu olarak “Doğu Türkistan” adıyla bilinmektedir. Yani geniş Türkistan coğrafyasının doğu kısmında yer

almasından kaynaklanmaktadır. Bölge bu ismi sadece coğrafi anlam üzerinde kullanmayıp siyasi manasını da beraber taşımaktadır. Doğu Türkistan olarak bilinen bu mekânda M.Ö. 220 – Milattan Sonra (M.S.) 216 yıllar arasında Hun devleti hâkimiyeti altında bulunmuştur (Sauyrkan, 2019). Devletin siyasi sınırı Mete döneminde doğusu günümüz Kore'den, kuzey tarafı Rusya'nın Baykal gölü ile Op, Ertiş ırmakları, batı kısmı ise günümüz Kazakistan'ın Aral denizine ve güneyi Çin'in kuzey bölgesine çok geniş toprakları kapsayan geniş coğrafyada hakimiyet sürmüştür. Dolayısıyla Kafesoğlu'nun dediği gibi, Kazakların bulunduğu saha da Doğu Türkistan bölgesi içinde bulunarak Hun devletinin altında barındırılmıştır (Kafesoğlu, 1984:59). Adı geçen Hun İmparatorluğu sonrası bu bölge Gök Türklerin hakimiyeti altında bulunmuştur. Arka arkaya hüküm süren iki çeşitli Gök Türk hakimiyetinden sonra bölge, yine de Türkeş adıyla bilinen Türklerin idaresine katılmıştır. Mevzubahis Türkeş döneminde Türk boylarının 744 yılındaki Talas<sup>1</sup> savaşıyla Çin İmparatorluğunun askerlerini yenmiş ve büyük tarihi zaferi kazanmıştır. Bu olaydan sonra Çin İmparatorluğunun bölgeye gelmesi mümkün olmamıştır. Türk boyları da kısa süre barış içerisinde yaşamışlardır (Sauyrkan, 2019). Bu dönemin sonu Karahanlılar adıyla bilinen Türk devleti ile devam etmiştir.

Karahanlılar dönemine kadarki tarihi olayları incelemiş olursak aslında, sayısı az ve ufak Türk soyunu taşıyan çeşitli halkların oluşturduğu küçük mahalli devletleri görebiliriz. Bu mahalli devletler Türk boylarının beğleri tarafından yönetilen devletleri tarih sahnesine çıkarmıştır. Yani her boyun kendi beği ve onun hakimiyetini kabul eden toplum bulunduğu bölgede ufak mahalli devletini oluşturmuştur. Bununla birlikte, bu dönemin ayrıca bir özelliği, başta günümüz Moğolistan bölgesi olmak üzere çeşitli Türk boylarının hem Doğu Türkistan'a hem de Batı Türkistan bölgesine sürekli göç etmeleridir. Karahanlılar dönemine kadar bölgede Türk boyları birbirleriyle oldukça kaynaşmışlar ve karışmışlardır. Türk boylarının çeşitli sebeplerden dolayı çok karışmasından sonra tarih sahnesine Uygur ve Kırgız adıyla bilinen iki çeşitli devlet çıkmıştır.

Kul'a göre, Uygurlar Moğolistan sınırında devlet kurarken yüzyıla kadar varlık gösterebilmiştir. İç faktörden dolayı Uygur hakimiyeti hızlı kayıp olmuş ve yerine Kırgızlar iktidara gelmişlerdir. 10. yy.'dan itibaren Karluk, Türkeş ve bu coğrafyada yaşayan Uygurların çeşitli boyları sonra kurulan Karahanlılar Devletinin idaresi altına girmiştir. Kul'a göre, Karahanlı Devri bölgenin siyasi tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Yani bu dönemde çeşitli Türk boyları bir taraftan İslami kabul ederek Müslüman olmuş, bir taraftan çeşitli boyların ortak hakimiyeti altında kaynaşmayı sürdürmüştür. Bununla birlikte en meşhur Türk

---

<sup>1</sup> Günümüz Kazakistan'da bulunan yer adı.

şahıslarının birçoğu Karahanlılar döneminde tarih sahnesine çıktığı bilinmektedir. Örneğin, Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib (Kul, 2009:62-64).

13. yüzyıla geldiğinde Kazakların bölgesi, Türk-Moğol ismiyle bilinen idarenin içinde bulunmuştur. Kazaklara mensup ulu ve orta cüz boylarının hepsi Moğol devleti altında bulunmuştur. Sonra Cengiz Han'ın kendi hakimiyetini dört oğlu arasında paylaşmasından dolayı Kazaklar ikinci oğlu Çağatay Han ve üçüncü oğlu Ögeday'ın altında kalmıştır (Sauyrkan, 2019). Aynı zamanda bölgedeki paylaşım Tanrı Dağlarının konumuna göre belirlenmiştir. Dolayısıyla Tanrı dağlarının güney kısmı Çağatay Devletine, kuzey kısmı yani Cungariye adıyla meşhur bölümü ise Ögeday idaresine dahil edilmiştir. 15. Yüzyıla geldiğinde bu bölge Moğolistan adlı devletin varlığında devam etmiştir. Sonra 17. Yüzyıla gelince Cungar hakimiyeti altına girmişlerdir.

Cungarlar bozkırda bulunan dört büyük kabilelerin birleşmesinden oluşmaktadır. İlk olarak Altay dağlarında ortaya çıkmıştır. Daha sonra İli vadisine geçiş yapmış ve Kulca bölgesini merkez ederek Cungariye İmparatorluğunu ilan etmişlerdir (Sauyrkan, 2019). Cungarlar hızlıca toprak kazanmışlar ve kısa sürede Kazaklar'ın ikamet ettiği bölge dâhil olmak üzere Orta Asya hanlıkları ile komşu Çinli Ming devletini istila etmişlerdir. 1753'ten itibaren Cungarlar iç savaşın ortaya çıkması ile çöküş göstermeye başlamışlardır. İktidara geçebilmeleri için Cungarların çeşitli boyları birbirlerini saldırmaya başlamıştır. Aynı zamanda devlet gittikçe kayıp olmaya başlamıştır. 1760 senesine kadar varlık gösterebilen Cungarlar, bu tarihten sonra yavaş yavaş tarih sahnesinden kalkmışlardır. Cungar devletinden sonra bölge Mançu İmparatorluğun istilasına uğramıştır. 1759 yılından itibaren tamamıyla Mançu hükümeti işgali altına girmiş ve bölgedeki Türklerin hâkimiyet devri bununla birlikte sona ermiştir (Şing, 2006:91).

Tarihi kaynaklara göre Mançular, 17. yüzyılın 44. yılında Çinli Ming devletini ele geçirmiş ve bütün Çin'e hâkim olmaya başlamıştır. Mançular daha sonra 1759 yılından itibaren Kazakların bölgesine el atmışlardır. Mançular Kazakları işgal ederken aynı şekilde Rusya İmparatorluğu da günümüz Kazakistan bölgesini hızlıca işgal etmekteydi. Rusya'nın bu dönemdeki büyük hedefi bölgeye Mançulardan önce yetişmektir. Dolayısıyla Rusya hızlı ilerlemiştir. Sauyrkan'a göre, Mançular bunu hemen fark etmişlerdir. Aynı zamanda Mançu hükümeti de Rusya'dan önce bölgeyi ele almış ve büyük coğrafyayı ortak paylaşma amacıyla birkaç anlaşma yapmışlardır (Sauyrkan, 2019). Bu tarihi olaydan sonra aynı bölgede ikamet eden Kazaklar iki farklı gücün hakimiyeti altında param parça olmuştur. İki devlet arasındaki anlaşmalar şu şekilde devam etmiştir.

1851 senesinde Mançular ile Çarlık Rusya arasında “İle-Tarbağatay Ticari Anlaşması” yapılmıştır. 1864 yılında “Mançu ile Rusya İmparatorlukları Kuzey-Güney Sınırlarını Bölme Anlaşması” ile devam edilmiş ve 1883 yılında “Mançu-Rusya İmparatorluğu Sınır Anlaşmasının” sonucu nedeniyle Kazaklar iki imparatorluğunun hâkimiyeti altına girmişlerdir (Sauyrkan, 2019). Bu dönemden kalan isimler olarak yani, Mançu tarafına mensup Kazaklara “Kıtay Kazakları” ve Rusya İmparatorluğu tarafında dahil edilen Kazaklara “Rusya Kazakları” adı verilmiştir. Adı geçen bu isimler döneme ait tarihi kitaplarda ve tarihi belgelerde çok geçmektedir.

Mevzubahis Mançu-Rusya iki imparatorluğu kendi arasında yapılan anlaşmalardan sonra, Kıtay Kazakları (Çin’deki Kazaklar) bölgede bulunan İle-Tarbağatay Askeri Gübarniyesi; Altay-Kobda Eyaleti ve Urumci Eyaleti gibi üç çeşitli hükümetin hâkimiyeti altında bulundurulmuştur (Şahidi, 1980).

1863 senesine geldiğinde Yakup Beğ bölgenin güney kısmı Kaşgariya’da bağımsız bir İslam devleti kurmuştur. Devlet hakimiyetine güneydeki altı tarihi şehir dahil edilmiştir. Dolayısıyla bu altı tarihi şehir ismi sonra devletin ismi yerine kazanmıştır. Dolayısıyla devletin bazı belgelere göre “Altı Şar Devleti” ismini taşıması bundandır. Tarihçiler Devletin Osmanlı ile siyasî münasebetlerini sürdürdüğünü savunmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti’nin tanınan olmasına rağmen devlet 1872 yılına geldiğinde ortadan kaybolmuş ve Mançuların yönetimi altına tekrar girmiştir. Altı Şar Devleti döneminde Kazaklar kuzeyde bulunan Mançu hakimiyeti idaresinde olduğu için Kaşgariya’daki geçici devletin siyasi hakimiyet bağı kuramamıştır. Aynı zamanda Kazaklar bu devletin idaresi içinde bulunamamıştır.

1878 yılına geldiğinde Mançu komutanı Zou Zungtang bölgenin Altı Şar Devletinden kalan güney kısmını tamamıyla işgal etmiştir. Sonra Mançu komutanı Zuo Zungtang, işgal edilen bölgeyi üç çeşitli bölgesel hükümetin herhangi birinde bağlı kalmasını sağlamak amacıyla 1884 yılında, Altı Şehir Devletine “Sincan” ismini koymuş ve Urumci eyaletinin hâkimiyeti altına vermiştir. 1884’ten itibaren Yakup Beğ Devleti “Sincan Eyaleti” olarak adlandırılmış ve eyaletin idari merkezi Di Huva şehri olmuştur (Abilqaqqızı, 2010:97). Mançular devri 1911 yılına kadar varlığını gösterebilmiştir. 1911-1912 yıllarında hükümet devrilmiş ve yerine Çin Cumhuriyetini ilan eden Milliyetçi Çinliler gelmiştir. Bununla birlikte bu dönem tarihi belgelerde “Mingguo Devri” olarak da bilinmektedir. Sauyrkan’a göre,

Mingguo devrinin ilk yıllarında Beiyang<sup>2</sup> ve Guomindang<sup>3</sup> gibi iki çeşitli siyasî hükümet sürdürülmüştür (Sauyrkan, 2019).

Türkiye'deki kaynaklarda bu isimler Milliyetçi Çin olarak bilinmektedir. Aslına bakarsak iki devletin birbirleriyle siyasi ve coğrafi farklılıkları vardır. Bu farklılıklar bölgedeki Kazakların yaşam durumunu değiştirmesine tesir eden dış faktör olmuştur. Sauyrkan'a göre, Beiyang Hükümeti döneminde Kazaklar merkez hükümet idaresi olan Pekin'e direk bağlı olmuşlardır. Sonra Yang Zıngşin, Sincan bölgesinin bütün hakimiyetini kendi altına almıştır. Urumci şehrinde hakimiyet kuran o, daha sonra Kazakların bölgesi Altay, Tarbağatay ve İle<sup>4</sup> bölgelerini hâkimiyetine bağlı hale getirmişlerdir. Şahidi'ye göre, İle bölgesi 1914, Tarbağatay bölgesi 1916 ve Altay bölgesi ise 1920 yılında Yang Zıngşin'e bağlı kalmıştır (Burhan, 1980).

1920 yılında Yang Zıngşin bölgeyi tamamıyla kendi çatısı altında birleştirmiştir. Seytoğlu'na göre, 1925'den sonra Urumci'de yine de yerel liderler arasında tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu tartışmaların sonucu 1928'de Yang Zıngşin'in, Pin Yulan tarafından öldürülmesine neden olmuştur. Yang Zıngşin öldürüldükten sonra, Urumci'deki diğer lider Cin Şurin, Pin Yulan'ı idam cezasıyla ortadan kaldırmış ve bölgenin siyasî idaresini kendi eline almıştır. Cin Şurin'in gelmesi ile 1925'ten beri tartışılan generallik makama son verilmiş ve bölge 1928'den itibaren onun eline geçmiştir (Seytoğlu, 2015:136).

Bölgenin Cin Şurin'in eline geçmesine rağmen 1933 yılına kadar sadece beş yıl iktidarda kalabilmiştir. Kısacası Cin Şurin devri, halkın Çin'e karşı ayaklanmasının tarih sahnesine çıktığı dönemdir. Sauyrkan'a göre, Cin Şurin'in siyasetinden rahatsız olan yerel halk (Uygurlar ve Kazaklar) milli mücadeleyi başlatmıştır. Yani hakimiyete karşı Kumıl ve Altay bölgeleri ilk başta olmuştur. Kumıl inkılabının başında Hoca Niyaz olmuştur. Altay Kazakları da Şeripkan Kögedayoğlu başta olmak üzere Cin Şurin'e karşı mücadeleyi devam etmiştir. Adı geçen olayların kısa sürede yanar dağ gibi bir anda tarih sahnesine çıkması Cin Şurin'in ortadan çabuk kaldırılmasını sağlamıştır (Sauyrkan, 2019).

Şahidi'ye göre, Cin Şurin'in son döneminde Urumci'den başka diğer iller yerel halk istiklallerin eline geçmiş ve sadece kendine bağlı az askeri ile Cin Şurin korku altında kalmıştır (Şahidi, 1980). Kul'a göre, Gansu eyaletinden gelen Ma Congying'in Hoca Niyazla birlikte Çoncu'ya kadar hücum etmesi ve inkılapçıların gittikçe bölge merkezi Urumci'ye yaklaşması Cin Şurin hükümetini tehdit altında bırakmıştır (Kul, 2009:65-66).

<sup>2</sup> 1912-1928 yılları arasında kuzey Çin'de hâkim eden hükümet ismidir.

<sup>3</sup> 1928'den sonra Nanking kentinde iktidara gelen Çin hükümetidir.

<sup>4</sup> İle, Çin'in Sincan Özerk Bölgesine ait il ismidir.

Seytoğluna göre, Cin Şurin tehdit altında kalırken Urumci'deki Ruslar, Cin Şurin'e karşı isyan çıkarmış ve Urumci'deki hükümet binasına hücum etmiştir. Rus isyanı sonrası Cin Şurin şehri terk etmiş ve Manas'a doğru kaçmıştır. Daha sonra gizlice Sovyetler Birliği'ne geçerek Nanjing'e geçebilmiştir. Cin Şurin'in ortadan kaybolması ile bölge iktidarını onun askeri komutanı görevini yapan Şing Şisay, çok geçmeden Urumci'deki bölge hükümetinin yönetimini kendi eline almış ve bölgenin gerçek iktidarını kazanmıştır (Seytoğlu, 2015:169).

Şing Şisay, hükümeti eline aldığı anda sadece Urumci şehri etrafı yeni iktidarın altında kalmış ve diğer bölgeler ise isyancıların eline geçmiş durumdaydı. Aynı zamanda Şing Şisay'ın de askeri gücü zayıftı. Neticede Şing Şisay, Kul'a göre Sovyetler Birliği tarafından ülkeye yönelik, onların gücü vasıtasıyla düşmanlarını ortadan kaldırmak ve bölgedeki hâkimiyetini elinde tutmak gayreti içerisinde olmuştur. Ayrıca yerli halkı ve inkılâpçıları kandırmak suretiyle onların itiraz ettikleri birkaç meseleyi çabuk çözmeye çalışmış ve "Bu bölgedeki her millete aynı haklar verilecektir. Bizden önceki zulüm hâkimiyeti artık yok edilecektir ve yerine halkın hükümeti kurulacaktır. Bundan sonra bu bölgede ezmeye ve ezilmeye de izin verilmeyecektir" gibi duygusal ve halkın dikkatini kendine çekici ifadeleri sarf etmiştir (Kul, 2009:85).

1934 yılında Şing Şisay, Sovyetler Birliği'nin desteği ile bölgede yeni hükümeti kurmuştur. Kumıl inkılâbı lideri Hoca Niyazı ile ortak anlaşmaları başarmıştır. Anlaşmadan sonra Hoca Niyaz yeni hükümetin başkan yardımcısı olarak görev almıştır. Altay Kazakları lideri Şeripkan ise Altay bölgesi vilayetinin valiliği ve Altay'ın askeri komutanlığı vazifesini vermiştir. Sauyrkan'a göre, Şing Şisay Altı Büyük Siyaseti ortaya koymuştur. Altı Büyük Siyaset şunlardır (Sauyrkan, 2019):

- Cihangere karşı durmak;<sup>5</sup>
- Sovyetler Birliği ile ittifak;
- Milletlerin hukukunu sağlamak;
- Ülke güvenliğini savunmak;
- Birbirleriyle ittifakı sürdürmek;
- Ülkeyi imar etmek;

Kul'a göre, Şin Şisay'ın yeni hükümet kurulduktan sonra barışın hüküm sürdüğü bu kısa dönemde eğitim ve kültürün canlanma devri başlamıştır. Bölgedeki yerel inkılâpçılar bunca seneden beri inkılâp müddetince halkın bilgisi olmadığını, gözü açık aydınların az sayıda olmasından çok zor durumlarda düşüklerini fark etmiş ve idare ve emir işlerini

---

<sup>5</sup> Emperyalizme karşı durmak.

düzenleyemedikleri, usul ve siyaset gibi gerekli işleri yapmadıkları için çok zorluk çektiklerini anlamıştır. Bu işlerin hepsinin maarifsizlikten ileri geldiğini düşünen az aydınlar ilk olarak bu bölgeye maarifin olmasına ve güçlendirilmesine kanaat getirmişlerdir. Bölgede barış temin edildikten sonra, her yerde okullar açma ve çocukları okutma hareketine başlamışlardır (Kul, 2009:86)

Adı geçen hükümet, 1938 yılından itibaren bölgedeki her milletin entelektüel aydınlarını, liderlerini hapse attırıp adam tutuklama hareketini icra etmeye başlamıştır. Sauyrkan'a göre, tutuklama bahanesi için "halk vekiller kurultayı" namıyla toplantılar düzenleyip, çeşitli şehrin ileri gelenlerini merkeze davet etmişlerdir. Urumci'ye gelen her bölgenin vekilleri gelir gelmez tutuklanıp zindana atılmıştır. Halk vekilleri kurultayı toplantısının ardından "silah toplamayı" ortaya çıkarmış ve bölge merkezine gelen vekillerden halkın elinde mevcut silahı kısa sürede bulunduğu yerdeki hükümete teslim etmelerine zorlamışlardır (Sauyrkan, 2019). Bu zorluğa dayanamayan halk başta Altay bölgesi olmak üzere hükümete karşı isyan başlatmıştır. İlk ayaklanma, Köktoğay ilçesinde Irışan ve Esimhan isimlerin liderliğinde başlatılmıştır. Olay gittikçe büyümüş ve tüm Altay bölgesi ayağa kalkan milli inkılap tarih sahnesine çıkmıştır. Bölgedeki halk inkılâbı daha sonra Ospan İslamoğlu'nun liderliğinde 1944 yılına kadar devam etmiştir. Siyasi karşılık büyüyünce ve bütün bölge ayaklanınca, Şing Şisay 1944 yılın sonuna doğru Sincan bölgesini terk etmiş ve istifa ederek Nan Jing'e<sup>6</sup> kaçmak zorunda kalmıştır.

Şing istifa ettikten hemen sonra Nan Jing'deki merkezi hükümet bölgedeki siyasi "boşluğu" doldurmak amacıyla Eylül 1944'te Wu Congşin'i<sup>7</sup> göndermiştir. Wu Congşin iktidara geldikten sonra Şing Şisay'dan kalan hükümetin başkanı olarak görevini devralmış ve inkılapçı halkın güvenliğini aldatmak amacıyla zindanda yatan bütün tutuklu liderleri ve aydınları derhal çıkarmışlardır (Sauyrkan, 2019). Fakat Şing Şisay'ın istifa etmesi ve Wu Congşin'in iktidarı devralmıştır. Başta Altay olmak üzere İle ve Tarbağatay halk inkılâpçıları tarih sahnesine geçici Millî Hükümeti ilan etmişlerdir. 1943-1944 yılları arasında Altay bölgesi Kazakları "Ak Üy" (beyaz saray) halk hükümetini ilan etmiştir. Sauyrkan'a göre, Ospan İslamoğlu ve Sulubay Bahadır başta olmak üzere on iki kişi askeri görevleri almışlardır (Sauyrkan, 2019). 1944 yılında İle bölgesi Kazakları da Akpar ile Seyit liderliğinde hükümete karşı ilk isyanı başlamış ve kısa süre içinde Kulca merkezini ele geçirmişlerdir. Halk inkılâpçıları İle bölgesinin siyasi merkezini aldıktan sonra onlar da Sovyet hükümetinin desteği ile geçici bir hükümeti ilan etmişlerdir.

<sup>6</sup> Çin hükümetinin başkenti.

<sup>7</sup> Wu Congşin hükümeti 1944-1946 yılları arasında on sekiz ay sürmüştür.

Bir yandan inkılapçılar gittikçe bölgede güçlenirken diğer yandan Wu Congşin'in iktidarı sallanmaya başlamıştır. O bölgede sadece on sekiz ay barınabilmiştir. 1946'da Wu da istifa etmiştir ve yerine Nan Jing merkez hükümeti Cang Cecong'u göndermiştir. Sauyrkan'a göre Cang Cecong, bölgenin siyasî durumu en zor ve en karmaşık zamanda gelmiştir (Sauyrkan, 2019). Yani İlenin siyasî merkezi Kulca'da Şerki Türkistan Geçici Hükümeti kurulup, millî ordu ardı ardına İle, Tarbağatay ve Altay'ın bütün ilçelerini fethetmekte idi. Altay'daki Ospan liderliğindeki "Ak üy" geçici hükümeti de Kulca'daki Şerki Türkistan hükümet ile işbirliği yaparak Sincan bölgesinin siyasî merkezi Urumci'ye yakın Manas nehrine kadar gelmişlerdi (Kul, 2009:91).

Bölgedeki Altay, Tarbağatay ve İle illeri tamamıyla bağımsızlığı ilan ederek geçici Şerki Türkistan Hükümeti kurulmuştur. Geçici hükümette yukarıda adı geçen üç tane il barındırılmıştır. Bölge hükümeti Cang Cecong'un ise Urumci, Kumıl, Kaşgar, Aksu gibi yedi ili barındırmıştır. Merkez Nan Jing hükümeti<sup>8</sup> bu bölgede bağımsız Şerki Türkistan hükümetinin olmasını istememiş ve Cang Cecong'un vasıtasıyla Kulca geçici hükümet ile ikili anlaşmaları başarabilmiştir (Sauyrkan, 2019). Aynı zamanda ilk başta Kulca'da kurulan geçici hükümeti destekleyen Sovyetler Birliği 1945'te "Yalta Anlaşması" imzası atıldıktan sonra bütün askeri ve siyasî desteği sağlamasından temeliyle vazgeçmiştir. Seytoğluna göre, Sovyetler Birliği'nin İle'deki geçici hükümetten vazgeçmesi ve Guo Mindang hükümeti ile "Sincan" üzerinde gizli anlaşmalar yapması neticesinde, Kulca'da kurulan Şerki Türkistan Hükümetini Çin'in merkez hükümeti ile barış anlaşmasını yapmasına mecbur etmiştir (Seytoğlu, 2015:269).

1946 yılında Kulca'daki Şerki Türkistan Geçici Hükümeti tamamıyla ortadan kaldırılmış ve yerine geçici "Üç Vilayet İnkılap Hükümeti" gelmiştir. Üç Vilayet Hükümeti bölgenin merkez hükümeti Cang Cecong ile ortak barış anlaşması imzasını atmışlardır. Anlaşmadan sonra geçici Üç Vilayet İnkılap Hükümeti ile Sincan bölgesinin yedi vilayeti birleşmiş ve bölgeyi ortak yönetmek maksadıyla bir koalisyon hükümeti ilan etmişlerdir. Kul'a göre, 1946'da merkezde kurulan koalisyon hükümette her iki tarafın da adamları büyük görevler almışlardır. Alihan Töre, Osman Batur ve İsa Yusuf Alptekin gibi kişiler eyalet hükümetinin üyeleri olarak göreve atanmıştır (Kul, 2009:96).

1946 yılında ilan edilen koalisyon eyalet hükümeti çok süre devam edememiştir. Kulca ile Urumci arasındaki siyasî anlaşmazlık ve bazı tartışmaların gittikçe artması nedeniyle Sincan bölgesi koalisyon hükümeti dağılmıştır. Koalisyonda göreve atanan bölge liderler de kendi

<sup>8</sup> Çin merkez hükümetinin diğer ismi Nan Jing hükümeti olarak adlandırılmaktadır.

görevlerinden istifa ederek vazgeçmişlerdir. Anlaşmazlığı devam ettiren iki hükümet sonra Manas nehrini geçici sınır ilan ederek siyasi rekabeti sürdürmüştür. Merkez hükümet ile Kulca'daki geçici hükümet arasında yaşanan siyasi rekabet 1949'a kadar devam etmiştir. Sonra komünist Çinlilerin bölgeye girmesiyle ve ülke iktidarını ele geçirmesi ile sona ermiştir.

## 1.2. Kazakların İkamet Ettiği Bölgeler

Bu bölümde Çin'deki Kazakların mekân ettiği bölgeler ve ikamet eden bölgelerin fiziki yapısı hakkında detaylı bilgiler verilecektir. Aynı zamanda Sincan Uygur Özerk Bölgesinin, Çin açısından ne kadar önemli konuma sahip olduğu gibi bilgiler de yer alacaktır.

### 1.2.1. Sincan Bölgesinin Fiziki Konumu



*ÇHC, Sincan Bölgesinin Fiziki Konumu*

*(Baidu. Erişim Tarihi: 25.02. 2021)*

Sincan Bölgesinin konumu Çin'in kuzey batı kısmında yer almaktadır (kırmızı renk). Bölgenin yüzölçümü 1.664.897 km<sup>2</sup> ve aynı zamanda Çin'deki en büyük idari bölge olarak

kabul edilmektedir. Yüzölçümü ÇHC'nin 6/1'ini oluşturmakta olan adı geçen bölge bugün ise “Sincan” adıyla bilinmektedir (Şing, 2006:9).

“Sincan” diye isim verilmesi 19. yüzyılın sonuna doğru dayanabilmektedir. Yani Mançu Hanedanlığı'nın bölgeyi tamamıyla işgal hakimiyeti altına alması sonrası başlamıştır. 1912'de bölge, Milliyetçi Çin'in hâkimiyetine dahil edilmiştir. Bölge 1949'dan itibaren bütün toprağı ile beraber komünist hükümetin yönetimine dahil edilmiştir. 1955 senesi itibarıyla resmi “Şinjiang Uygur Özerk Bölgesi” adını kazanmıştır. Bu tarihten bugüne bölge “Xinjiang/Şinjiang” isimli ile tanımlanmaktadır.

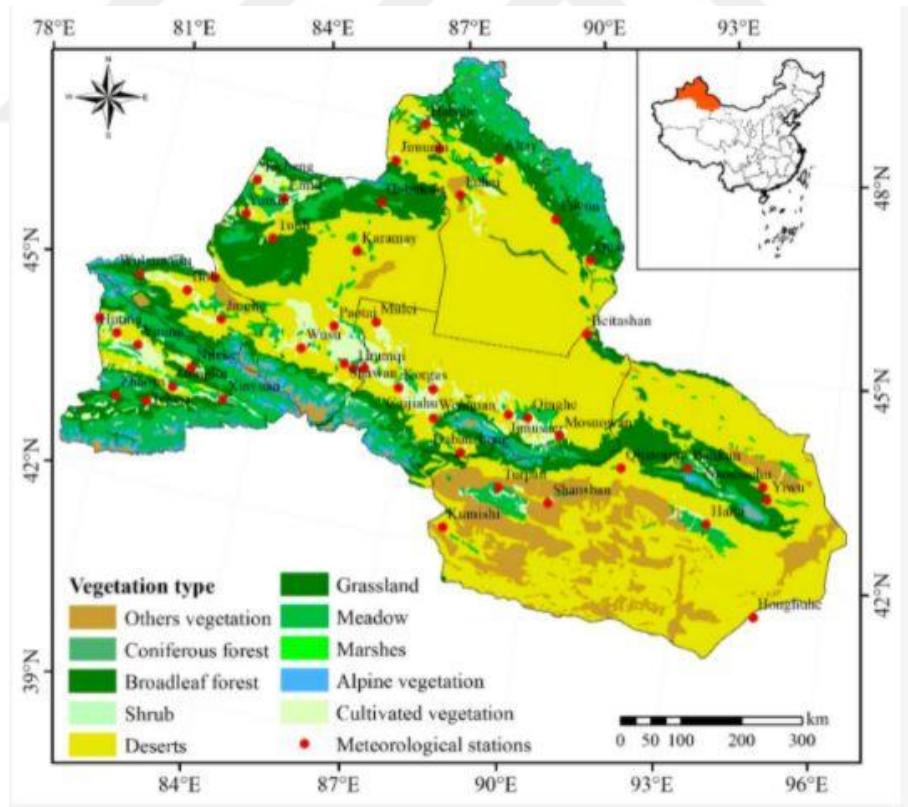
Adı geçen bölgenin kuzeybatısında Kazakistan, kuzeydoğusu Moğolistan, güneybatısı Pakistan ve Keşmir, batısı ise Kırgızistan ve Tacikistan ülkeleri yer almıştır. Bölgenin doğu kısmında tamamen ÇHC'nin Gansu eyaleti ve Tibet Bölgesi mevcuttur (Şing, 2006:10).

Sincan bölgesinin en kuzey kısmında Ör Altay Dağları yer almıştır. Ör Altay Dağlarının bütün tarafından Kazaklar ile ikamet edilmektedir. Sincan kısmı Altay ili Kazakları, Moğolistan kısmı Bayan Ölgey ve Kobda Kazakları, Rusya Federasyonu tarafı ise Tavlu-Altay'a ait Çift Ağaç (Qos Ağaç) Kazakları ikamet etmektedir. Bütün Altay coğrafi konuma göre Ör Altay (Eren Altay), Tömengü Altay (Ortada bulunan Altay) ve Tavlu Altay adlarıyla tanımlanmaktadır.

Bölgenin asıl konum durumuna incelenmiş olursak, orta bölümde Sincan'ı iki eşite ayıran Tanrı Dağlarının yer aldığını bilmiş oluruz. Tanrı Dağları bölgesinin kuzeyi kaynaklara göre Cungar olarak tanımlanmıştır. Cungar bölgesinde İli nehri havzası yer almaktadır. Bölgedeki Kazaklar ona İli Nehri Vadisi olarak ad vermiştir. Cungar bölgesinde Kubının Kumı delinen yer adı yine mevcuttur. Kubının Kumı bölgedeki en büyük çöllerden bir tanesidir. Tanrı Dağları Kazaklar tarafından Eren Tav, Eren Kabuvrğa ve Tanrı Tav isimleri ile de tanımlanmaktadır. En güney tarafı büyük Kara Kurım Tavlari yer aldığı önemli bölgedir. Tanrı ve Kara Kurım Tavlari arasını dünyadaki en büyük çöl olarak tanımlanan Tarım Kumlu Çölü yer almaktadır. Adı geçen çölün bulunduğu yer Tarım Havzası diye adlandırılmaktadır. Arşivlerde bulunan tarihsel bilgilere göre, Tarımın çeşitli isimleri saklanmaktadır. En bilinen isimler ise Kaşgariye olarak kabul edilmektedir. (Şing, 2006:7).

### 1.2.1.1. Fiziki Yapısı

Çin'in Sincan bölgesinin fiziki yapısı havza ve yüksek dağların birbiriyle sıkı bağlı olmasından oluşmaktadır. Bölgede bulunan Ör Altay Dağları komşu ülke Moğolistan Cumhuriyetinin batı kıyısından başlayarak Kazakların yoğun bulunduğu Altay bölgesini geçerek Rusya Federasyonu'na kadar uzanmaktadır. Toplam uzunluk 400 km civarındadır. Bölge deniz seviyesinden ortalama 2000-3000 m yüksekliği barındırmaktadır. Ör Altay Dağlarının en yüksek olarak bilinen zirvesi Dostlık dağıdır (Kazakistan, Moğolistan, Rusya ve Çin dört ülke sınır kıyısında yer almaktadır). Dostlık dağının deniz seviyesi ile 4373 m yüksek olduğu bilinmektedir. Altay Dağlarının güney eteğinde Cungariye havzası bulunmaktadır. Cungariye havzası 180.000 km<sup>2</sup> yüzölçümü genişliğine sahip olduğu bilinmektedir. Cungariye havzası; Kubının Kumı, Kurbantunğut gibi uçsuz çöllerin yer aldığı bölgedir. Aynı zamanda çöller 45,000 km<sup>2</sup> yüzölçümü bulundurmaktadır (Şing, 2006:2). Şekil-1'de Kazaklar'ın yoğun olarak ikamet ettiği kuzey bölgenin fiziki yapısı gösterilmektedir.



Şekil.1 Sincan Bölgesi kuzey kısmının fiziki yapısı

Bölgede bulunan Altay Dağlarının kuzey kısmı tamamıyla yeşillığe sahiptir. Yüksek dağın eteklerindeki yeşillik aslında mevsimin değışikliğı ile kar suyu üzerinden kaynaklanmaktadır. Cungariye ile Altay bölgesi arasında uçsuz bucaksız bozkır mevcuttur.

Cungariye havzası sonrası bölgeyi tam iki farklı konuma bölmüş olan Tanrı Dağları bulunmaktadır. Tanrı Dağları doğuda Gansu, Qinhay bölgesinden başlayıp Orta Asya'nın beş ülkesine deyin uzanmaktadır. Batı ile doğu arası 2500 kmdir. Tanrı Dağı'nda bulunan önemli vadiler; İli nehri vadisi, Culdız, Karaçeri, Turpan ve Kumıl gibi vadileridir. Adı geçen bu vadiler içinde Turpan ovası ayrıca özelliğe sahiptir. Turpan vadisi çukurdur ve 154 m aşağıda yer almaktadır. Bununla birlikte Tanrı Dağı büyük tepelere de sahiptir. Yüksek tepelerden biri de Temir zirvesidir (7435 m) ve Boğda (5445 m) zirvesidir (Şing, 2006:2).

Tanrı Dağı bulunduğu bölge açısından en yeşilliğı taşıyan özelliğe sahiptir. Mevzubahis yeşilliğı İli ovası kazanmaktadır. Dağ tepesinden eriyen kar suyu ırmakları beslemektedir ve yol boyu dola dola Balkaç gölüne dökmetedir.

Tanrı Dağın güney tarafında Tarım ovası ve Taklamekan çölü bulunmaktadır. Taklamekan çölü 330,000 km<sup>2</sup> yüzölçümüne sahiptir. Bunun yanı sıra çöl dünyadaki en büyük çöl olarak kabul edilmektedir. Bölge güneyi Kara Kurım ve Kün Lün Dağları ile başlayıp Pamir bölgesini geçerek Zang-Tibet, Gansu ve Qinhay'a deyin uzanmaktadır. Kün Lün 1800 km uzunluğaa, 150 km genişliğe sahiptir. İsmi geçen bu dağlar 5000 m yüksekliğe sahiptir. Kün Lün Dağlarında bulunan yüksek tepeler ise Konırtav zirvesi (7595 m), Muztav zirvesi (7546 m)'dir. Kara Kurım dağları 5000-6000 m yüksekliğe sahiptir. Bu bölgede aynı zamanda dünyanın ikinci yüksek Çögir zirvesi bulunmaktadır. Çögir'in 8611 m yüksekliğe sahiptir (Şing, 2006:2).

### 1.2.1.2. İklim

Sincan Bölgesi yarı kuraktır ve çöl iklimi daha uzun sürmektedir. Bölgenin hem denizden uzak olması hem de yer alan dağların yüksek olması kuraklığın yayılmasına sebep olmaktadır.

Bölgede iklimin kendi aralarındaki farklılıklar kuzey-güney konumuna göre sıralanmaktadır. Kuzey kısmı daha serittir. Kış sırasında Altay bölgesi karın yağması ile erken soğumaya başlamaktadır. Bununla birlikte Barköl gibi bölgelerde hatta Haziran ayı itibarıyla soğuk hava başlar ve durmadan kar yağar. Kuzey kısım Altay bölgeleri güze doğru aşırı sert havayla karşılaşmaktadır. Altay dağlarının bazı bölgelerinde iki metreden yüksek kar yağışı bulunmaktadır. Kış döneminde Altay'da ortalama  $-30^{\circ}\text{C}$  bulunmaktadır. Dolayısıyla bölge halkı “tam altı ay kış, tam altı ay yaz” (altı ay kış oluyor, altı ay yaz oluyor) taburu ifadesiyle belirtmektedir. Altay bölgesi bulunduğu ülke açısından kış mevsimi en çok süren nadir bölgelerin bir tanesidir. Halk Mayıs ayının başında ilkbahara zor çıkmaktadır. Bölgenin ilk Ocak ayından itibaren ortalama hava sıcaklığı  $-10^{\circ}\text{C}$  ve Mayıs ayının ortalama hava sıcaklığı  $32,5^{\circ}\text{C}$  olmaktadır (Şing, 2006:4).

Cungariye ovası hava durumu açısından yazları sıcak, kışları ılık olarak bilinmektedir. Sonbahardan itibaren Altay ve Tanrı bölgesi yaylasında ikamet eden Kazaklar, soğuk kış başladığında Cungariye çölün ılık ovasında geçinmektedir. Çok sert kış havası Cungariye bölgesinde oldukça hafifleşmektedir ve aynı zamanda Kazaklara uygun olmaktadır. Bölge güneyinin iklimi kuzeye göre çok farklar taşımaktadır. Tarım ovasında kış Altay gibi sert olmamaktadır. Tarım bölgesi başı bütün çöl ile kuraklık olduğu dolayısıyla yıldaki ortalama görünen hava sıcaklığı  $14^{\circ}\text{C}$  da  $7^{\circ}\text{C}$  arasındadır (Şing, 2006:5).

### 1.2.1.3. Bölgenin Stratejik Önemi

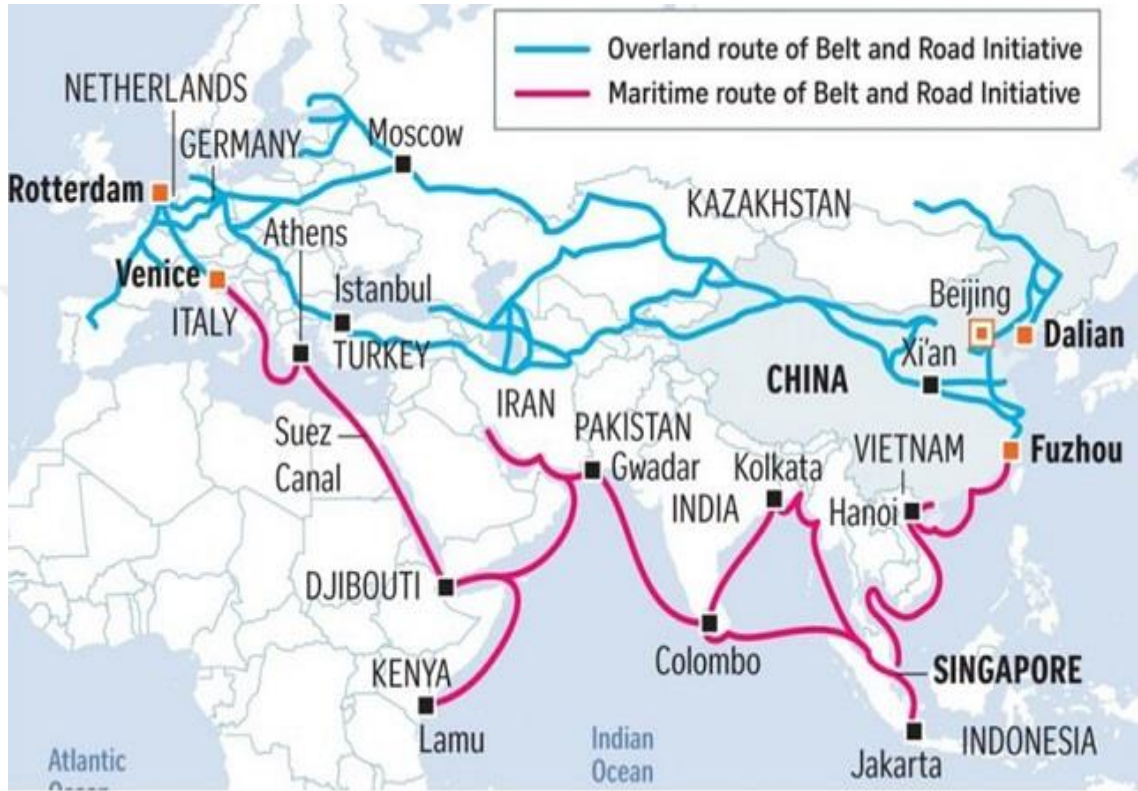
Sincan bölgesinin ÇHC açısından ne kadar önem taşımakta olduğunu kanıtlayan birkaç neden mevcuttur. Bölge Çin'in Batıya geçmesini sağlayan çok önemli geçiş alanıdır. Dolayısıyla bölgenin güvenliği ve istikrarı Çin'i endişelendirmektedir. ÇHC'nin Orta Asya'ya yönelik politikası açısından Sincan'ın stratejik konuma sahip olması aynı zamanda küresel ve bölgesel aktörlerin de dikkatini kendisine çekmektedir. Sincan bölgesinde yaşayan Türk kökenli halklar Orta Asya halklarıyla akrabadır. Hatta Kazak ve Kırgız gibi halklarının sıkı bağının olması Çin'e endişe duygusunu vermektedir.

Türkiye'de ÇHC ve Sincan konusu geniş kapsamda araştırılmıştır. Türkiye uzmanları Sincan bölgesinin tarihini ve ekonomik durumunu aynı zamanda etnik gruplarının yapılarını bilimsel açıdan çeşitli alanlarda araştırmış ve incelemiştir. Bu konuda Türkiye'de bulunan Sincan bölgesinden gelen Uygur ve Kazaklar da büyük katkı sağlamaktadır. Çin'in Sincan bölgesine yönelik politikasını incelemek Türkiye açısından büyük önem sağlamaktadır. Bölgenin güvenliği ve Çin'in bu güvenliği üzerinde yerel Türk halklarına ilgili siyasi faaliyetleri yürütmesi aynı zamanda Orta Asya'yı da etkileyecek bir durumdur. Bölgenin istikrarsızlaşmasından endişe duyan ÇHC'yi, Sincan bölgesini olası dış tehditlerden koruma amacıyla sessizce kendi iç politikasını gerçekleştirmektedir. Bölgede artan Çin'in nüfuzu yerel halkların din ve dil meselesini daha beter tehlike durumuna sokmaktadır. Bu açıdan yurtdışında ikamet eden bizim kendi tarihimizi bilmemiz ve kendi kültürümüze sahip çıkmamız ilk yapılması gereken minnettarımızdır.

Çin'in "Kuşak-Yol" projesi bağlamında Sincan bölgesinin stratejik konumu adı geçen projenin Batıya ulaşmasını sağlaması açısından önem taşımakta olduğu bilinmektedir. Çin yatırımcıları Sincan bölgesi üzerinden Orta Asya'ya hatta Türkiye'ye de yatırımlar yapmayı benimsemektedir. Çin'in Orta Asya bölgesine yönelik Sincan'ı dikkate alması bölgede ikamet eden halkların asimilasyon tehlikesini de arttıracığı tahmin edilebilir. Son dönemlerde Sincan bölgesine yönelik çeşitli medya haberleri bize doğru yansımaktadır. Bu medya haberlerinden sonra Çin'in, bölgeye yönelik amacının tam olarak ne olduğu anlaşılmaktadır. Şekil-2'de Çin'in "Kuşak Yol" projesi gösterilmektedir. Haritaya baktığımızda Sincan bölgesinden projeye ilgili iki farklı yolun geçtiği görülmektedir. Bu iki çeşit yol Çin'in, Sincan üzerinden Orta Asya'ya ondan sonra Batı'ya geçmesini sağlayacaktır. Dolayısıyla Çin, bu proje açısından Sincan bölgesinin istikrarını önemli görmektedir.

Kula'a göre, Büyüyen Çin ekonomisi pazar payını arttırmak, ürettiğini ihraç etmek ve bu minvalde enerji ve ham madde ihtiyacını karşılamak için yeni arayışlara yönelmiştir. Devasa

projeler ve maliyetleri düşünüldüğünde “Yeni İpek Yolu” gibi ticari öncelikli güzergâhlar ve bu güzergâhların emniyeti projelerin geleceğini de belirleyecektir. Bu bağlamda her geçen gün artmakta olan terör tehditleri yapılması düşünülen projeler ve bu projelerin hayata geçirilmesinden sonraki emniyet, daha şimdiden, zikredilen proje güzergâhlarında problemlilerde sükûnetin sağlanması problemini ortaya çıkarmıştır (Kul, 2019).



Şekil.2 Çin'in “Kuşak Yol” projesi bağlamında Sincan bölgesinin konumu

ÇHC'nin burada kendi çıkarına göre politika yürütmeyi benimsediği anlaşılmaktadır. Yani, ABD'nin Çin'e yönelik “savaş” haline getirdiği gerginliği, tam olarak Orta Asya ve İran'a doğru kayarak bulunduğu bölgelerdeki nüfuzunun artmasını sağlamaktadır. Bu konuda Kul'un ifade ettiği gibi, Sincan bölgesi coğrafyasında her geçen gün artan gerginlik, oluşturulmak istenen “Yeni İpek Yolu” güzergâhlarının hayata geçirilmesinde kilit rol oynayacaktır. Bölgede sükûnetin sağlanması uluslararası ilişkilerden bağımsız düşünülmemelidir. Sincan bölgesi ve çevresi bölgelerdeki çatışma alanlarının belirlenerek çözümü veya çözümsüzlüğünün bölge ülkelerindeki istikrara etkileri kaçınılmaz olacaktır (Kul, 2019).

Çin'in asıl amacına baktığımızda Sincan bölgesi bir transit alanıdır. Yani doğu ile batı arasını oluşturan ve aynı zamanda yolların anakara üzerinden geçmesini sağlayan bölgedir. Tarihten günümüze bu vazifeyi sürdürmektedir. Şimdi güncel haberlere baktığımızda

Afganistan başta olmak üzere Orta Asya'nın sınır çatışmaları ve etnik gruplar arasındaki anlaşmazlıkların ortaya çıkması Çin'in Sincan bölgesini de etkilemektedir. Çin, Orta Asya ülkeleri dahil Sincan'da kültürel ve dini gelişmelerin tekrar canlanmasından endişelenmektedir. Bundan dolayı Çin, son dönemlerde Sincan bölgesine yönelik ciddi çalışmalar yürütmektedir. Çin'in siyasi etkisi altında kalan yerel halklar kendi kültürünü korumak için her türlü yolları aramaktadır. Bununla birlikte yeni neslin Çin'in asimilasyon politikasına karşı direniş gösterdiği bilinmektedir.



### 1.2.2. İle Kazak Otonom Bölgesinin Fiziki Konumu

İle Kazak Otonom Bölgesi ya da diğer adıyla İli Kazak Özerk İlinin konumu, Sincan bölgesinin kuzeybatı kesiminde yer almaktadır. Bölgedeki Tian Shan Dağlarının kuzey kısmında, Avrasya'nın tam göbeğinde, coğrafi olarak  $42^{\circ}$ - $49^{\circ}$  kuzey enleminde ve  $80^{\circ}$  doğu paralelinde yer almaktadır. Boylam olarak  $91^{\circ}$ , toplam alanı 268,591 kilometrekare sahip olup, Sincan bölgesinin toplam alanının %16,18'ini oluşturmaktadır. Kuzeydoğudan güneybatıya doğru batıda Moğolistan, Rusya ve Kazakistan ile komşudur. Bölgedeki sınır 2019 kilometre uzunluğundadır. Korğas, Baktı ve Jemeney gibi 9 ulusal birinci sınıf liman bulunmaktadır. Aynı zamanda İle bölgesi, mucize coğrafi avantajlara sahiptir. Bununla birlikte ticari limanıyla Sincan bölgesini Batıya açılan önemli uluslararası kanaldır (Nurlanoğlu, vd, 2010:430). Şekil-3'de İle Kazak Otonom Bölgesinin fiziki konumu görülmektedir.



Şekil.3 İle Kazak Otonom Bölgesinin Fiziki Konumu

### 1.2.2.1. Fiziki Yapısı

İle bölgesinin tüm alanının 83,632 kilometrekaresi dağ, 62,989 kilometrekaresi tepe, 102,974 kilometrekaresi ova ve 20,439 kilometrekaresi çöldür. Kuzeyden güneye Altay Dağı, Cungar Dağı ve Tian Shan Dağı olmak üzere üç ana dağ sırası vardır. Altay Dağları'nın en yüksek zirvesi 4374 metre yüksekliğe, 3,000-3,200 metre kar hattı yüksekliğine, 293,2 kilometrekare buzul alanına ve 16,4 milyar metreküp buzul rezervine sahiptir. Cungar Dağı'nın zirvelerinin yüksekliği 3,500-3,700 metredir. Tian Shan Dağları 7443 metre zirve yüksekliğine, 3,600-4,400 metre kar hattı yüksekliğine, 3,139 kilometrekare buzul alanına ve 118,5 milyar kübik buzul rezervine sahiptir (Nurlanoğlu, vd, 2010:430).

### 1.3. Sincan Bölgesinin Demografik Yapısı

Sincan bölgesinin çoğunluk kısmını Uygur ve Kazaklar oluşturmaktadır. Bunlar hariç azınlık olarak teşkil edenler ise Kırgız, Tatar, Dungan, Moğol ve Özbekler'dir (Sauyrkan, 2019). Bunlarla birlikte bölgede eskiden Tarançi ve Noğay olarak bilinen azınlıklar, 1935 yılından sonra Uygur ve Tatar ismini almıştır. Çinlilerin bölgeye gelmesi ve ikamet etmesi daha sonradan başlamıştır. Hükümetin Sincan bölgesine yönelik iç politikası kapsamında Çinliler yavaş yavaş bölgenin en yüksek oranını kolayca kazanmıştır. Bölgeye yerleşmekte olan Çinlilerin göç etme tarihi Mançu dönemine kadar dayanmaktadır. Mançular Sincan bölgesine Çinliler başta olmak üzere birkaç azınlık halkları zorla yerleştirmiştir. Bu siyaset Mançu döneminden bugüne kadar devam etmektedir. Bölgeye gelen ve yerleşen Çinlilerin sayısı her sene hızla artmaktadır.

Sincan bölgesine ilgili kurumun resmi kayıt ve belgelerine göre, Sincan'da 13 yerel halk mekân etmektedir. Onlar ise Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Moğol, Özbek, Rus, Dungan, Dahur, Mançu, Şibo, Tacik ve Çin'dir. Mevzubahis halklar içinde Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar ve Özbekler hem Türk kökenli hem de Türkçe konuşan halk olarak kabul edilmektedir. Moğol, Mançu, Şibo ve Dahur'lar birbirine yakın halk olarak kabul edilmektedir. Bölge açısından tek Fars kökenli teşkil eden toplum Tacik olarak bilinmektedir. Dunganlar ya da Huyzular, Müslümanlığı kabul etmesine rağmen Çinli ve Çince konuşan halk olarak kabul edilmektedir (Çao, 2014:54).

Bölge dilleri olarak Uygurca, Kazakça ve resmi dil Çince hâkimdir. Uygurca bölge açısından daha güney kısmında kullanılmaktadır. Kuzey bölgede ise Gulja<sup>9</sup> ve Urumci kentinde de kullanılmaktadır. Kazakça ise bölgenin kuzey kısmını teşkil etmektedir. Kuzey bölgede ikamet eden Uygur, Tatar, Özbek, Dungan ve Moğollar aynı zamanda Kazakçaya yeterince hâkimdir. Günümüzde ne yazık ki, Uygurca ile Kazakçanın hali tehlike altında kalmaktadır. Bununla birlikte ana dilini konuşamayan yeni bir nesil oluşmaktadır. Dil meselesi hala devam etmektedir.

Bölge birden çok özerk il ve ilçeleri kendi içinde barındırmaktadır. Başta Uygur Özerk Bölgesi olmak üzere Kazak Otonom İli ve Kırgız Otonom İli bulunmaktadır. Kazak otonom ili ise üç ili kendi içinde barındırmaktadır. Kırgız otonom ili de üç ilçeyi kendi içine barındırmaktadır. Taciklerin Taşgorğan ismiyle bilinen kendi otonom ilçesi bulunmaktadır. Moğolların iki otonom ili vardır. Bunlardan Bayan Gölün otonom ili, Sincan'daki yüz ölçümü en büyüktür (Çao, 2014:54). Bu Moğol otonom iline ait Şaklık ilçesi, Sincan'daki yüz ölçümü en büyük ilçe olarak kabul edilmektedir. Bölgede Moğolların iki tane otonom ile sahip olmasının iç siyasette büyük sebebi vardır. Sauyrkan'a göre, güney Sincan'da bulunan Bayan Gölün adındaki Moğol otonom İli Kumıl, Turpan ve Kaşğar, Hoten bölgelerin iki parçaya ayırmaktadır. Uygur toplumun yoğun yaşadığı iki önemli bölgeyi tam ortadan eşit bölmek ve parçalamak maksadıyla sayısı az Moğolları Bayan Gölün gibi yer ölçüsü büyük ve bölgenin 6/1'ni oluşturan otonom il olarak kurdumuşlardır. İkinci Moğol otonom ili ise, Burtala Moğol otonom ilidir. Burtala, yani Kazakların en yoğun yaşadığı İle bölgesi ile Tarbağatay vilayetinin tam ortasında yer almaktadır. Burtala otonom ili evvel başta otonom ilçe olarak idare akimliği kurulmuştu, ama sonra otonom il statüsünü kazanmış ve İle vilayetinden ayrılmıştır (Sauyrkan, 2019). Cing ve Araşan ilçelerinin Burtala otonom ili' altında olmasına rağmen, Kazaklar yine de yoğun ikamet etmektedir. Tarbağatay ile Altay ili arasında bulunan Kobukusar Moğol otonom ilçesine de evvel başta otonom il statüsü verilerek Altay ile Tarbağatay Kazaklarını bölme ve arasına otonom ilçe yaparak engel koymak maksadı güdülmüştür. Ancak Çin'in bu stratejik politikası belli sebeplerden dolayı gerçekleştirilememiştir. Kobukusar hala otonom ilçe olmaya devam etmektedir ve Tarbağatay iline bağlı otonom ilçe olarak devam etmektedir.

---

<sup>9</sup> Eski kent ismidir. Yerel halk dilinde Gulja, diğer çeşitli kaynaklarda Gulca, Kulca, Yining denir.

### 1.3.1. Uygurlar

Uygurlar, Sincan Uygur Özerk Bölgesinin nüfusu en kalabalık halkıdır. Uygurlar daha çok bölgenin güney kısmında ikamet etmektedir. İkamet eden yerleri Kumıl, Turpan, Aksu, Yarkent, Hoten ve Kaşgar gibi vilayetlerdir. İle vilayetinin Kulca şehrinde ve bölgenin siyasi merkezi olan Urumci şehrinde de yoğun şekilde yaşamaktadır. Şekil-2’de bölgede yaşayan Uygurların nüfus durumu görülmektedir. Görüntüdeki koyu kırmızı renk Uygurların en kalabalık olduğu bölgeler anlamını ifade etmektedir (Sauyrkan, 2019). Uygurlar Türk kökenli halktır. Nüfus oranı Türk kökenli halklar içinde en kalabalık halklardandır. Uygurlar en erken yerleşik hayata geçen kadim halktır. Yerleşik hayata erken geçmesi Uygurların zengin kültüre sahip olmasını sağlamıştır. Şekil-4’te Çin kaynaklarında bulunan eski dönem Uygurları görülmektedir.

Tarihi olaylara baktığımızda Uygurların Türk halkları tarihinde büyük katkısı ve rolü olduğu görülmektedir. Çince kayıtlara göre, Uygurlar her devirde çeşitli isimler ile tanınmıştır. Bu isimlerin farklı olması mevcut tarihi dönemin kendi özelliğine bağlı olduğu anlaşılmıştır. Türkler Göktürk olarak tarih sahnesine daha çıkmadan önce Uygurlar, Çin’in eski dönem belgelerine göre Töleş (铁勒) olarak kayıt edilmiştir. Töleşler bu ismi yüksek tekerlekli araba kullandığı için “Yüksek Tekerlekli” (高车) denilmiştir (Şing, 2006:53). Uygurlar sonra tarih sahnesine çıkan Göktürk hâkimiyeti altında barındırılmış ve 8. yy.’ın ortalarına doğru başta Kutluğ Bige Köl olmak üzere Uygur Kağanlığını kurmuşlardır (Çao, 2014:54). 840 yılında Kırgız boyları Uygur’a son vermiştir. Yenilen Uygurlar ve kabileler yavaş yavaş çeşitli bölgelere dağılıp gitmişlerdir. Onların büyük kısmını oluşturan çeşitli boylarının çoğu günümüz Sincan’a ve bugünkü Gansu eyaleti tarafına göç etmişlerdir. Çeşitli bölge ve eyaletlere göç eden Uygurlar daha sonra bulunduğu mekanlarda her türlü hanedanlık ve hakimiyet kurmuşlardır. 940 yılından sonra Kara Kıtaylar’ın (辽朝), 1028 yılında Tanğutlar’ın ve 1226 yılından sonra Cengiz Han Devletinin hâkimiyeti altında bulunmuşlardır. Cengiz Han’ın oğlu Çağatay ve Timur döneminden sonra Uygurlar bugünkü Sincan bölgesinde küçük hanedanlıklar idaresinde yaşamışlardır. 17. yy.’dan itibaren bölgedeki Uygur boyları Cungar hanedanlığı altında kalmış ve 1758 yılından sonra Mançu İmparatorluğunun hâkimiyeti altına girmişlerdir (Şing, 2006:53).

1865 yılında Yakup Beğ başta olmak üzere Uygurlar bugünkü Sincan’ın güney kısmı Kaşğarıya’da bağımsız bir İslam devleti kurmuşlardır. Adı geçen İslam devleti sadece on yıl hakimliğini sürdürebilmiştir. Sonra devlet tarih sahnesinden kaybolmuş ve 1877 yılında bölge

tamamıyla Mançu idaresi altına barındırılmıştır. Sonra Mançuların adı geçen bu bölgedeki hâkimiyeti 1912 yılına kadar devam etmiştir.



*Şekil.4 Çin kaynaklarına göre Gansu Uygurları*

1912 yılından sonra bu bölge Milliyetçi Çinlilerin iktidarı altına girmiştir. 1928-1933 yıllarında bölgede milli hakkını savunan inkılaplar ortaya çıkmış ve Kaşgar merkezinde Şerki Türkistan İslam Cumhuriyeti adında bir bağımsız İslam devleti ilan edilmiştir. Fakat bu geçici devlet kısa sürmüş ve bölge hâkimi Şing Şisay'ın hâkimiyeti altına tekrar girmiştir. 1951 yılında



### 1.3.2. Kazaklar

Kazaklar aslında Sincan bölgesinin daha çok kuzey kısmında yani Tanrı Dağlarının kuzey eteklerinden başlayıp Altay Dağlarına kadar uzanan Cungar havzasındaki il ve ilçelerde ikamet etmektedir. Bu bölgede Kazakları oluşturan Orta Cüz, Kerey, Nayman ve Büyük Cüz Alban, Suvan gibi kadim kabilelerinin çeşitli boyları çok eski zamanlardan beri yaşamaktadır (Sauyrkan, 2019).

ÇHC'nin Sincan bölgesinde yaşayan Kazaklara mensup Orta Cüz Kereyler'in iki çeşitli boyları vardır. Onlar Aşamaylı ve Abak boyudur. Aşamaylı boyuna mensup 10 tane küçük boy vardır. Bu boyların çoğu günümüz Kazakistan'ın kuzey bölgesinde ikamet etmektedir. ÇHC'inde ise Abak'a mensup farklı boyları yaşamaktadır. Abak'a mensup 12 tane farklı boyları vardır. Onlar: Jedik, Jentekey, Molqı, Qarakas, Sarıbas, İteli, Şerüvşi, Castaban, Merkit, Könsadaq, Şıbarayğır, Şimoyın'dır (Nurlanoğlu, vd, 2010:438).

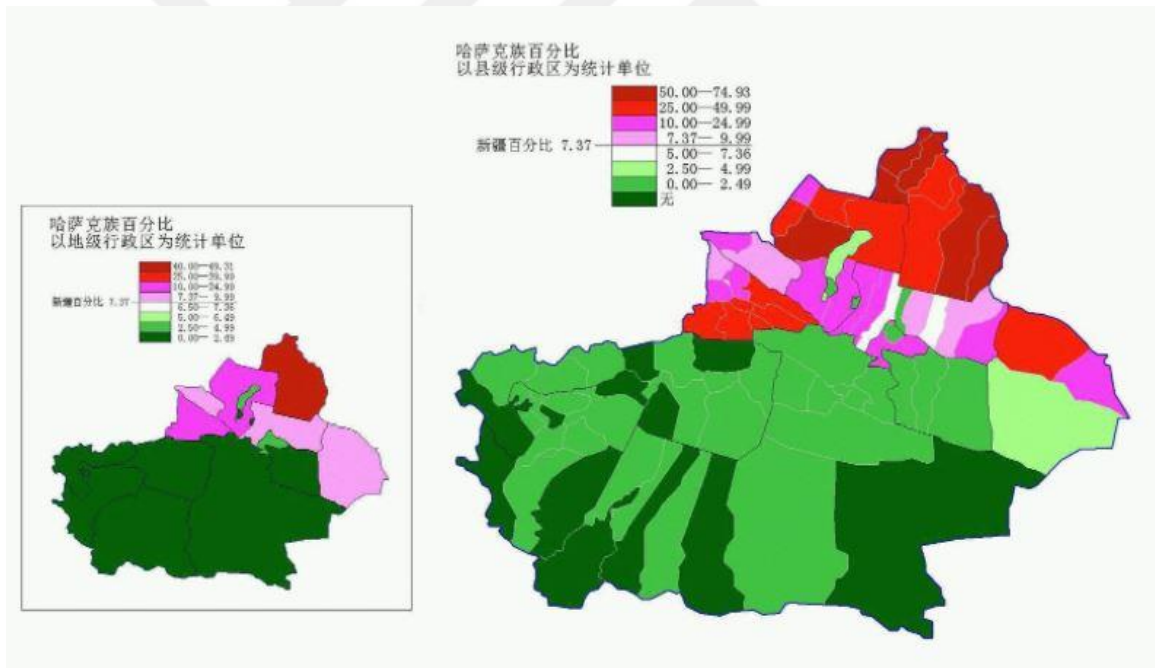
Sauyrkan'a göre adı geçen boylar kendi içinde daha da küçük çeşitli kollara dağılmaktadır. Örneğin, Jentekey kendi içinde Botaqara, Şekel, Köbek, Qangeldi, Taylaq, Samurat, Atantay, Esenbay, Tasbike, Esagası, Qazıbek, Barqı, Bazarqul, Şaqabay, Tükibay, Tettibay, Elşibay, Tanıraq, Elkeli, Esdevlet, Esirgep, Carılqap, Caylav, Sarı gibi yirmiden fazla küçük kollara sahiptir. Her kol binden fazla aileye sahiptir. Örneğin, Tasbike kolunun kendi içinde 6 farklı küçük kolları daha mevcuttur. Her küçük kolda bine yakın aile mevcuttur (Sauyrkan, 2019).

Kazakların Orta Cüz grubuna mensup Kereylerin Abak boyları Sincan bölgesinin İle Kazak Özerk Bölgesinde yani İle, Altay, Tarbağatay illerinde ve Urumçi; Sanji bölgesine ait Morıy, Cemsarı, Şoncı, Üş Böken, Kutıbi, Manas, Meçuvan gibi yerlerde ikamet etmektedir. Ondan sonra Kumıl iline ait Barköl, Aratürük ilçelerinde ve Kumıl merkezi civarında yaşamaktadır. Sincan bölgesinden başka ÇHC'nin Gansu ile Qinghay eyaletlerine bağlı Aksay ve Hayşi ilçelerinde de ikamet etmektedir (Canabiloğlu, vd, 1994:19).

Sincan bölgesinde yaşayan Kazakların Orta Cüz grubuna mensup Nayman boyu kendi içinde 9 çeşit kolları daha mevcuttur. Nayman boyunun çoğunlukla Kazakistan'da ikamet ettiği bilinmektedir. ÇHC'inde yaşayan Naymanlar ise Tölegitey koluna mensup Kara Kerey, Sadır, Dörtivil ve Matay olarak bilinmektedir. Kara Kerey ve Dörtivil kollarından dağılan çeşitli boylar ÇHC'nin Tarbağatay, Buratala ve Sanji iline ait Manas, Qutıbi bölgelerinde daha çok yaşamaktadır. Sincan bölgesinin İle iline mensup il ve ilçelerinde Matay'dan dağılan çeşitli boylar ve kollar örneğin Kızaylar ikamet etmektedir (Sauyrkan, 2019). Çin'deki Nayman boyları içindeki nüfus oranı en kalabalık ve bulunduğu bölgede en yoğun ikamet edenler

Kızıyalar'dır. Kızıyalar kendi içinde Cengis (İtemgen), Mengis, Begimbet, Derbis gibi 4 çeşitli kola ayrılmaktadır. Kızıyalar ÇHC'nin İle bölgesinde yoğun olarak ikamet etmektedir. İle'de varlık gösteren Kızıyaların tam nüfusu 600,000 olduğu bilinmektedir (Cünisoğlu, 2002:107).

Kazakların Büyük Cüz grubuna mensup olan Alban ve Sıvan boylarının bir bölümü ÇHC'nin Sincan bölgesinde yani İle ilinde bulunduğu bilinmektedir. Onların Sincan bölgesindeki İle'de 3 farklı ilçede yoğun olarak ikamet ettiği bilinmektedir. Adı geçen bu üç ilçe, Korğas, Tekes ve Mongölküre ilçeleridir. Sauyrkan'a göre, Çin'den 1955-1962 yıllar arasında Kazak SSC'ye yapılan göç esnasında İle'de yoğun olarak ikamet eden Alban ve Sıvanlar bulunduğu bölgedeki nüfus oranı oldukça azalmıştır. Günümüzde ise, bu bölgedeki Alban ve Sıvanlar Tekes ile Mongölküre bölgelerinde yoğun bir şekilde yaşamaktadır (Sauyrkan, 2019). Şekil-6'da Sincan Bölgesinde yaşayan Kazakların tam olarak nerelerde ikamet ettiğini net bir şekilde yansıtan harita görülmektedir. Haritaya baktığımızda Kazakların, bölgenin kuzey kısmında yoğun olarak ikamet ettiğini öğrenebiliriz.



Şekil.6 Sincan Bölgesinde ikamet eden Kazakların bölgeleri gösterilmektedir

ÇHC'inde sayısı az olmasına rağmen Töre ile Hocalar da ikamet etmektedir. Hocaların ÇHC'indeki Kazakların arasına gelişinin tarihi 19. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Sauyrkan'a göre, 19. yüzyılında İslam'ın Çin'deki Kazaklarda tekrar canlanması çerçevesinde bu bölgeye Buhara ile Taşkent tarafından Hocalar gelmeye başlamıştır. Bölgedeki Kazaklar arasında İslam dini hâkim olmaya başlarken Hocaların da toplum içindeki hizmeti ve dinî faaliyetleri beraber

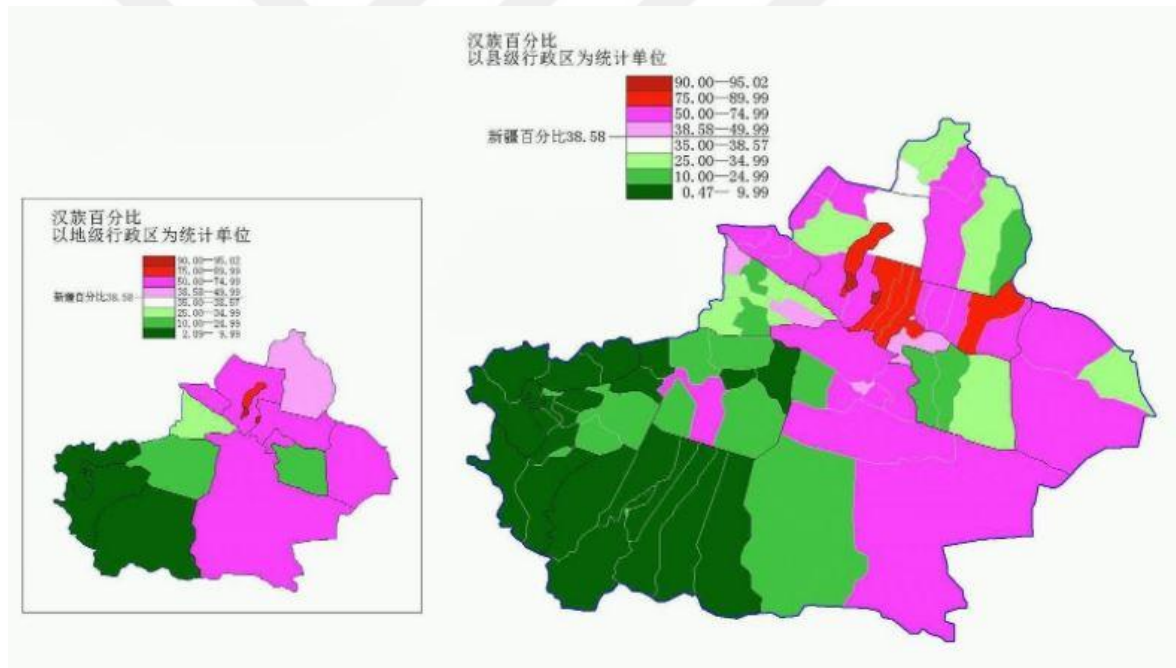
artmıştır (Sauyrkan, 2019). Törelere zaten Kazaklar arasında hem siyasî hem idare hayatında önemli sahabe mensuptur. Cünisoğluna göre, bölgede ikamet eden Kazakların Cengiz Han soyundan birini toplum içine getirmesinin siyasî bağı Kazak Hanlığına dahil ve bağlılığını kanıtlamak amacıyla olduğunu ifade etmiştir. Yani bulunduğu bölgedeki boylar kendi kabilesine Cengiz Han soyundan birini getirerek hem güçlü hem de sözünün geçerli olduğunu ve bulunduğu yerde söz sahibi olabileceğini tespit etmektedir (Cünisoğlu, 2002:115). Bölgedeki Kazak kabileleri (Kerey, Nayman ve Alban ile Sıvan) Cengiz Han soyundan hep Törelere getirmişlerdir. Dolayısıyla Kazaklarda “Töresiz el bolmas, töbesiz cer bolmas” atasözü ortaya çıkmıştır. Yani tam anlamıyla “töresiz ilin olmadığını ve aynı zamanda tepesiz de yer olmadığını” hem mecazi hem de tam manası ile anlatmıştır.

Geniş bozkırda yaşayan Kazaklar ve çeşitli Kazak boyları 17. yüzyıldan itibaren Cungar İmparatorluğun hâkimiyeti altına girmiş ve Kazak Hanlığına mensup bazı Kazak boyları özgürlüğünü kayıp etmiştir. 1723 yılında ise Cungar İmparatorluğu, Kazak Hanlığına karşı büyük zaferi elde ettikten sonra Sincan bölgede ebedi yaşayan Kazak boyları kendi ata yurdu İle, Altay ve Tanrı dağlarını terk etmek zorunda kalmış ve günümüzdeki Kazakistan ile Özbekistan’ın Şimkent, Taşkent ve Buhara civarına kadar sığınmışlardır. 1780 yılından itibaren Kazaklar ata yurdu Altay, Tarbağatay, İle ve Tanrı Dağlarına geri yerleşmişlerdir. 19. yüzyılın ilk çeyreğine doğru Kazaklar, bulunduğu kendi bölgesindeki nüfus oranı en kalabalık ve en güçlüsü haline gelmişlerdir (Canabıloğlu, vd, 1994:21).

### 1.3.3. Çinliler

Çinliler diğer adı ile Han olarak da bilinmektedir. Han isminin tarihi eski dönemlere dayanmaktadır. Çinliler kendilerini Han olarak da isimlendirirse de çeşitli belgelere göre birden fazla adı kayıt edilmektedir. Ruslar “Kıtay” ismi ile adlandırırsa da, Orta Asya bölgesindeki Kazak, Özbek, Kırgızlar da “Qıtay/Hıtay” olarak adlandırmayı kabul görmüşlerdir.

Günümüzde Çinliler, ÇHC’nin Sincan bölgesinin en yoğun nüfusunu oluşturmaktadır. Son dönemlerde sayılarının gittikçe artmakta olduğu bilinmektedir. Sauyrkan’a göre, Çinliler bölgeye 19. yy.’da Mançu İmparatorluğunun bu mekânı işgal etmesinden itibaren gelmeye başlamışlardır. O dönemin şartlarına göre Çinlilerin çoğu Mançu hükümeti tarafından zorla getirilmişlerdir ve çalıştırmışlardır (Sauyrkan, 2019). Şekil-7’de Sincan Bölgesinde yaşayan Çinlilerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler görülmektedir.



Şekil.7 Sincan Bölgesinde ikamet eden Çinlilerin bölgeleri görülmektedir

Na La'nın yaptığı araştırma 1929-1930 yılları Çin'in San Şi eyaletinde büyük açlık olduğunu ve binlerce Çinli memleketlerini terk edip Sincan bölgesine sığınmaya geldiğini ortaya koymuştur. 1944 yılında ÇHC'nin Henan, Hebei ve Şantung eyaletlerinden gelen Çinlilerin sayısı 11,300 aileye kadar çıkmıştır (Na La, 2006). Onun sebebi ise Çin'in iç savaşı ve Çin-Japon savaşından kaynaklanmıştır. Bölgede bitmeyen iç savaş Sincan bölgesine göçmekte mecbur kalan Çinlilerin sayısını oldukça arttırmıştır.

Günümüze bakarsak, Çinlilerin çoğunluğu Sincan bölgesinin daha çok kuzey kısmında yaşamaktadır. Bunun birkaç iç siyasi ve coğrafi sebepleri olabilir. Na La'ye göre, 1944 yılında Çin Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan nüfus sayımında, Çinliler 222,401 kişi olmuştur. 1949 yılında ise 290,010'a kadar çoğalmıştır. Daha çok Urumci, Manas ve Şonji gibi bölgelerde en yoğun olarak ikamet etmektedirler (Na La, 2006).

Çinlerin Sincan'ın kuzey kısmında yoğun olarak görülmesi bölgedeki Kazakların siyasi hayatına aynı zamanda idare yapıları ile kültürel durumuna tesir etmiştir. Halklar arasında anlaşmazlıklar da bu dönemlerde ortaya sıkça çıkmıştır. Hükümet komünistlerin eline geçtikten sonra bölgede asimilasyon politikası daha hızlı gerçekleştirilmiştir. ÇHC'nin iç kısımlarından bölgeye göç eden Çinlilerin sayısı sürekli artış göstermiştir. Bugün ise, Sincan Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan yerel Çinlilerin nüfus oranı % 40'ı aşmıştır. Kazaklar kendi ata yurdunda azınlık halklara çevrilmiştir.

### 1.3.4. Diğerleri

Sincan bölgesinde Uygur, Kazak ve Çinlilerden başka halklar da ikamet etmektedir. Onları üç farklı gruba ayırabiliriz. Birincisi, Çin kökenli halklar yani köken olarak Çinli olup da Müslüman olan halklar. Örneğin, Dunganlar. İkincisi, Türk kökenli halklar. Adı geçen bu halklar hem Türk kökenli hem de Müslüman halklardır. Örneğin, Kırgız ve Özbek, Tatarlar. Üçüncüsü ise Moğol halklarıdır. Şimdi mevzubahis halklar hakkında kısa bilgi vermek istiyorum.

Dunganlar veya Çin Müslümanları bu bölgeye 19. yüzyıldan itibaren yerleşmişlerdir. Çince de Dunganları “Huyzu” olarak adlandırmaktadır. Buradaki “Huy” kelimesinin Çincedeki manası mevcuttur. Yani tam anlamı ile Müslüman demektir. “Huy” isminin Müslüman manasını taşıması 1951’e kadar sürebilmiştir. Sauyrkan’a göre, “Huy” ismi tarihi belgelerde de sık kullanılmıştır. Çinliler 20. yüzyılın başına kadar Moğol Müslümanlarını “Ming Huy” (蒙回), Uygurları “Çan Huy” (缠回), Tibet Müslümanlarını “Zang Huy” (藏回) olarak isimlendirilmişlerdir (Sauyrkan, 2019).

19. yüzyılın ortasında Çin’in Gansu ve Yun Nan eyaletlerinde, Dunganlar ile Mançular arasında büyük savaşlar olmuştur. İç savaş döneminde Dunganların bir kısmı günümüz ÇHC’nin Sincan bölgesine doğru sığınmışlardır. Na La’nın (2006) araştırdığına göre, 1928 yılında bölgede yaşayan Dunganların toplam nüfusu 52,000 olmuştur. 1944 yılında Çin Hükümeti Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan nüfus sayımına göre, Dunganların sayısı 99,607 olarak belirlenmiştir. Dunganlar bölgenin daha çok kuzey kısmında yani Tanrı Dağlarının eteklerinde bulunan ticari ve siyasi kentlerde ikamet etmektedir. Günümüzde ise yoğun olarak, Sanji Dungan Otonom Bölgesinde ikamet etmektedir.

Moğollar daha çok bölgenin kuzey kısmındaki Kazakların bölgesinde ikamet ettiği bilinmektedir. Yani Kazaklarla beraber Cungar havzasında yoğun olarak yaşadığı bilinmektedir. Az kısmı ise Tarım havzasının bölgesinin Bayangolin bölgesinde ikamet ettiği bilinmektedir. Sauyrkan’a göre, adı geçen bu iki havzada Moğolların Bortala Özerk İli ve Bayangolin Moğol Özerk İli gibi iki özerk ili mevcuttur. Bununla birlikte İli Özerk Bölgesine ait Tarbağatay bölgesinde Kobukusar Moğol Otonom İlçesi daha mevcuttur (Sauyrkan, 2019). Na La’ya (2006) göre 1917 yılında Moğolların bölgedeki toplam nüfusu 16,023 olmuştur. 1944 yılında Çin Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan nüfus sayımına göre Moğollar 59,686 kişi olmuştur (Na La, 2006).

ÇHC’inde ikamet eden Kırgızlar hakkında ve onların bu bölgeye gelmesiyle ilgili günümüzde, çeşitli bilimsel araştırmalar yapılmıştır. Mançu tarihi kaynaklarına göre, Kırgızlar “Buryat” olarak bilinmektedir. Sauyrkan’a göre, Kırgızların çoğunlukla Kaşğariya bölgesine ait Yinşar, Artuvş gibi yerlerinde ikamet ettiği bilinmektedir (Sauyrkan, 2019). 1940 yılında bu bölgede yaşayan Kırgızların nüfus sayısı 40,000 olmuştur. 1944 yılında Çin hükümeti Emniyet Müdürlüğü tarafından yapılan nüfus sayımına göre, bölgede ikamet eden Kırgızların toplam sayısı 65,923 olmuştur. 1949 yılında ise 66,145’e çıkmıştır (Na La, 2006). Kırgızlar günümüzde ise Sincan bölgesinin Kızılsuv Kırgız Özerk İlinde yaşamaktadır.

Tatarların bu bölgeye gelmeleri 19. yy.’daki Çarlık Rusya’nın siyasi olaylarına direk bağlıdır. Yani Çarlık Rusya’nın azınlıklara gösterdiği siyasetinden rahatsız olan Tatarlar ile Noğaylar ÇHC’nin Gulja, Çöşek ve Urumci gibi merkezi şehirlerinde ikamet etmeye başlamıştır. Tatarlar Kazakların ve Uygurların milli uyanışına ve gelişmesine katkı sağlamıştır. Sauyrkan’a göre, Tatarlar bulunduğu mekanlarda durmadan modern mektep ve medreseler açmışlardır. Onların açtığı okullarda çocuklara yeni cedit usulüyle ders vermişlerdir (Sauyrkan, 2019). Na La’nın (2006) araştırdığına göre, 1944 yılında yapılan nüfus sayımında bölgede ikamet eden Tatarlar 5610 kişi olmuştur (Na La, 2006). Nüfus sayısının az olmasına rağmen eğitim ve kültür açısından büyük katkı sağlamışlardır.

ÇHC’de ikamet eden az sayıdaki Özbekler, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında Buhara, Andican ve Taşkent gibi tarihi kentlerden geldiği sebepli isimleri de o kentleri taşımıştır. Örneğin, Buharalı, Taşkentli gibi. Na La’ya göre, Mançu döneminde yapılan nüfus sayımına göre, Kaşğar’da 607 aile, Yinşar’da 754 aile, Aksu’da 473 aile, Hoten’de 229 aile ve Küçar’da 25 aile Özbekler yaşamışlardır. Mançu döneminde bölgenin çeşitli yerlerinde bulunan Özbeklerin toplam aile sayısı 2247 olarak kaydedilmiştir. Yakup Beğ devrinde 7000’den fazla Özbeklerin Kaşğariya bölgesine taşındığı söylenmektedir. 1944 yılına doğru ise 8000’den fazla Özbek bölgede yaşamaktadır (Na La, 2006).

ÇHC’da yaşayan Kırgızlar, Özbekler ile Tatarlar, Kazak ve Uygurlarla asimile olmuşlardır. Özbek ve Tatarların çoğu Sincan’ın kuzey kısmında yaşadıkları ve dolayısıyla Kazaklarla olan ilişkileri onların asimile olmasını sağlamıştır. Misal, Tarbağatay’ın Dörbilcin bölgesinde ikamet eden Kırgızlar, İle’nin Tekes bölgesinde yaşayan Kırgızlar, Sanji bölgesinin Moriy ilçesinde ikamet eden Özbekler ve Altay ilinin çeşitli bölgelerinde yaşayan Tatarların hepsi Kazaklarla asimilasyona uğramıştır.

## 1.4. Çin'deki Kazakların İdari ve Sosyal Yapıları

Avrasya bozkırlarında göçebe hayatı sürdüren Kazaklarda özellikle boy ya da kabile teşkilatı önemli idari ve sosyal bir yapı olarak göçer toplumun sosyal, idari ve siyasi hayatında önemli rol oynadığı tespit edilmektedir. Bu durum göçebe hayatı yaşayan çeşitli boy ve kabilelere sahip yönetim sistemi olan ve bu doğal sistemi hala bugüne kadar sürdürebilen, hiç kesmeden devam ettiren geniş Avrasya coğrafyasında yaşayan Kazaklar için geçerli sayılmaktadır.

Kazak toplumunu oluşturan idari ve sosyal yapıya bakarsak, iki tür temel olduğu görülmektedir. Biri üst ve soylu olarak sayılan Töreler. İkincisi ise, halkı teşkil eden Karalar veya Kara Halktır.

### 1.4.1. Töreler Kimdir

Töreler, Kazak tarihinde diğer bir adıyla “Ak süyek” olarak da isimlendirilmektedir. Törelerin Cengiz İmparatorluğuna ait Coşu (Cuci) koluna mensup olmaları önemli şart olmuştur. Cengiz soyundan olmayanlara Töre statüsü verilmeyecektir ve halk tarafından da kabul edilmeyecektir. Töreler, Kazakların idari, sosyal ve siyasî hayatında çok önemli rol oynamıştır. Kazak toplumunun idari ve siyasi teşkilatının en üst düzeydeki yöneticisi durumunda olan Hanlar Cengiz soyunan olan Töreler arasından seçilmiştir (Sauyrkan, 2019).

Sincan Bölgesi Bölgesindeki Altay Kazaklarının arasında 1790-1949 yılları hüküm süren Töreler listesi:

Kögeday Abilpeyiz (1790-1821)

Acı Kögeday (1824-1868)

Kasimkan Acioğlu (1868-1890)

Cenishan Kasimkan (1891-1911)

Elen Cenishan (1911-1945)

Zakihan Elen (1945-1949)

### 1.4.2. Kara Halk Kimdir

Kazak dilinde “kara” veya çeşitli ismiyle “kara halk” denilen bu toplum, bütün bir halkın bulunduğu büyük kısmını belirtmektedir. Aynı zamanda Kazaklar arasında “kara” sözcüğü kutsal anlamı da taşımaktadır. Örneğin, Kara Çanırak- bir evladın bütün mal sahibi; Kara Cer- Kutsal yer; Kara Nar- güç sahibi olan deve; Kara köz- sevimli, beğenilmiş; Kara Kıldı Kak Caruv- kesin bir fikri ortaya koymak, vesaire. Kazakların içinde oluşan bu unsur öz içinde Ulu Cüz, Orta Cüz ve Kişi Cüz olarak üç çeşitli temel grupları barındırmaktadır.

Cüz kelimesinin manası ve kökünün nereden geldiğine dair bilimsel araştırmalar hala devam etmektedir. Cüz kelimesi hakkında araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler bulunmaktadır. Fakat bugüne kadar hala tartışılmasına rağmen verimli bir cevaba henüz ulaşamamıştır. Bu sözcüğün geniş kapsamlı manasını inceleyen bazıları ise onu “dal” ya da “kol” olarak yorumladığı ortaya çıkmaktadır. Cüzler aslında bakarsak, Kazaklardan hariç diğer Türk toplumunda bulunmamaktadır. Cüzler nasıl ve ne sebepli tarih sahnesine çıktığı hakkında çeşitli tespitlerde gözükken arşiv belgeleri de maalesef bulunmamaktadır. Dolayısıyla Cüz hakkında tartışmalar henüz devam etmektedir (Canabiloğlu, vd, 1994:51). Ama birşey apaçıktır ki, bugünde de Kazaklar bu üç çeşitli Cüz unsurunu hala ortadan kaldırmamaktadır ve kendi aralarında halen kullanmaktadır. Öyleyse adı geçen Cüzler şunlardır:

**Ulu Cüz Grubuna Mensup Boylar:** Dulat, Alban, Suvan, Üysün, Sirgeli, Istı, Oşaktı, Çapıraştı, Çanışkılı, Kanglı, Jalayır. Bu Ulu Cüz boyları yoğun olarak Taşkent, Fergana, Navay, Cizak, Sır Derya, Kokant, Talas, Çimkent, Türkistan, Kızılorda, Cambıl, Almatı, Cedisuv, Cezkazgan, Karagandı gibi vesaire bölgelerde bulunmaktadır. Bununlar birlikte, Çin’in Sincan Bölgesi İli vadisinde Ulu Cüz grubuna ait Alban ve Suvan boyları ikamet etmektedir.

**Orta Cüz Grubuna Mensup Boylar:** Kıpşak, Arğın, Nayman, Kerey, Uvak, Kongırat. Orta Cüz boyları çoğunluklu olarak Omsk, Orınburg, Tümen, Korğan, Novosibirsk, Altay, Taşkent, Navay, Cizak, Çimkent, Kızılorda, Karağandı, Almatı, Semey, Öskemen, Kereküv, Akmola, Kızıljar, Kostanay, Aktöbe Çin’in Sincan bölgesine ait Altay, Çöşek, İli, Sanji, Urumci, Kumıl, Gansu ve Qinhay topraklarında ikamet etmektedir. Bununla birlikte Moğolistan’ın Bayan Ölgey, Kobda, Darkan, Ulanbatur bölgelerinde de bulunmaktadır. Hatta günümüzde ise Türkiye Cumhuriyeti dâhil edilmek üzere Avrupa ülkelerinin Fransa, Almanya ve İngiltere gibi ondan daha fazla ülkelerinde de bulunmaktadır.

**Kişi Cüz Grubuna Mensup Boylar:** Alimulı, Bayulı ve Jetiruv gibi üç çeşitli boy barındırmaktadır. Kişi Cüz boyları yoğun şekilde Kazakistan'ın batı tarafında ikamet etmektedir. Örneğin Aktav, Atırav, Oral, Kızılorda, Aktöbe, Kostanay, Çimkent, vesaire. Bununla birlikte Özbekistan'ın Karakalpak özerk bölgesi, Cizak, Buhara, Navay, Taşkent, Fergana gibi çeşitli bölgelerde bulunmakta olduğu bilinmektedir. Hatta Rusya Federasyonu'nun Aştarhan, Orınburg, Korğan, Çelyabinsk gibi çeşitli çeşitli bölgelerde ikamet etmektedir. Kişi Cüzler bundan başka Tacikistan, Afganistan ve İran'da da bulunmaktadır. Çok az sayıda Türkiye, AB ve Arap ülkelerinde de ikamet etmektedir.

Kazak halkın oluşturmakta olan üç çeşitli cüz grubuna mensup boylar Türk dünyası geniş coğrafyasının en doğu yakası Çin'in Gansu topraklarından en batı kıyısı Rusya Federasyonu'nun Aştarhan'a kadar geniş uçsuz ebedi coğrafyanı barındıran ve on bin'e yakın kilometreyi kendi içine barındıran coğrafi konumda ikamet sürdürmektedir. Bu kadar geniş olmasına rağmen Kazaklar arasında dil ve kültürel farklılıklarla ilgili herhangi bir sıkıntı olmamaktadır. Çin'in en doğusu Gansu bölgesinde konuşulan Kazakça Rusya'nın diğer ucu Aştarhan'da da hiç sıkıntısız anlaşılmaktadır.

### 1.5. Çin'deki Kazakların Nüfusu

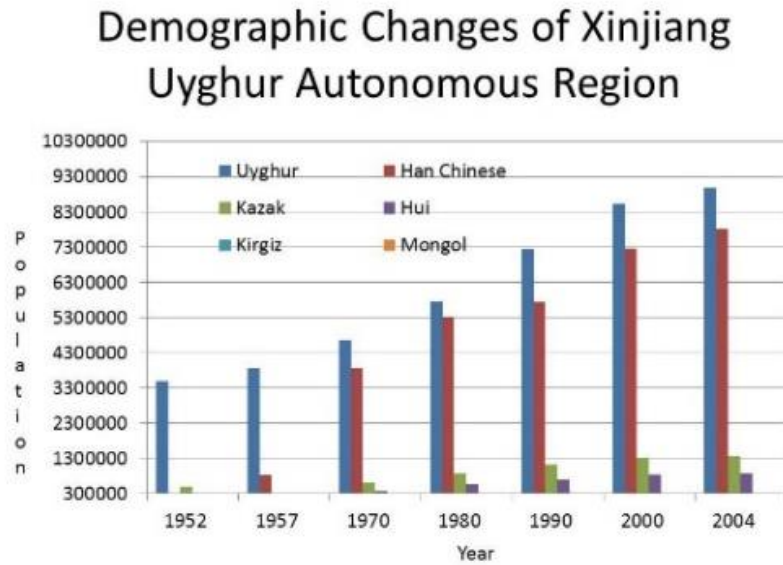
Çin'de ikamet eden Kazakları çoğunluğu İli, Tarbağatay, Altay, Sanji, Urumci ve Kumıl gibi bölgelerde ikamet etmektedir. Bölgenin kuzey kısmı coğrafi konumu açısından birbiriyle sıkı bağlandığı için Çin'de bulunan Kazak nüfusunun yoğun bulunduğu merkez anlamına gelmektedir.

Kazaklar adı tespit edilen bu bölge dışında Qinhay ve Gansu eyaleti topraklarında da yaşamaktadır. 1980 yılları Qinhay Kazakları Sincan'ın Kumıl, Altay illerine göç ederek yerleşmişlerdir. Göç etmesi sebebiyle Qinhay eyaleti Kazaklarının varlığı gittikçe düşmüştür. 1991'de Kazaklar kendi bağımsızlığını ilan etmesinden Gansu'un Aksay ilçesi Kazakları öz vatanı Kazakistan'a yerleşmişlerdir. Göç nedeniyle Gansu Kazakları da nüfus açısından artış olmamış aksi halde oldukça azalmıştır. Bugün ise on bin civarını zor bulan Kazaklar bölgede azınlık hale düşmektedir.

Bundan başka ÇHC'nin başkenti olan Pekin şehrinde de Kazaklar bulunmaktadır. Şehirde Kazaklar 1951 yılından itibaren yerleşmeye başlamıştır. 60 yıldan fazla süre içerisinde "Pekin'li Kazak" adını kazananlar yeni kuşak nesli oluşmuştur. Pekin şehrinde ikamette

bulunan Kazakların yüzde 90'ı basın evi, televizyon, radyo ve yüksek okul gibi devlet kurumlarına bağlı çeşitli önemli yerlerde öz halkına hizmet etmektedir.

Bugün ise Sincan bölgesinde yaşayan Kazak halkının tam nüfus rakamı 2010 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımına dayandırıldığında 1,400,000 olarak ve 2015 yılında yapılan nüfus sayımına göre, 1,600,000'e çıkmıştır (baidu, 2019). Sayılan bu nüfusun yüzde 60'ı İli Kazak Özerk İline ait üç vilayet (Ör Altay, Tarbağatay, İli) topraklarında ikamet etmektedir. Kalan yüzde 40'ı ise diğer Urumci, Sanji ve Kumıl bölgelerinde ve az sayıdaki nüfus ise Gansu, Pekin gibi eyalet ve şehirlerde bulunduğu bilinmektedir. Şekil-8'de Sincan Bölgesindeki halkların nüfus oranının artış örneği gösterilmektedir. Kazakların artışı pek olmadığı bilinmektedir.



Şekil.8 Sincan bölgesindeki halkların nüfus oranı ve karşılaştırılması

## İKİNCİ BÖLÜM

### XX.YÜZYILDA ÇİN'DEKİ KAZAKLARDA KÜLTÜREL HAYAT

#### 2.1. Kazakların Maarif Durumu

18. yüzyılın sonu ve 19 yüzyılın başındaki siyasi nedeniyle halkın kültürel hayatı tehlike durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Uzun yıldır savaş sebebiyle Çin'deki Kazak bölgelerinde manevi hayat oldukça zayıflamıştır. Daha doğrusu dini merkezler savaş yüzünden yıkılmıştır. Halkın dini ihtiyacını karşılayabilecek dini medreseler bile olmamıştır. Bununla birlikte Çin'deki Kazakların bulunduğu bölge, geniş Türkistan coğrafyasının en doğu kısımlarında yer aldığı için Orta Asya'nın dini merkezlerinden oldukça uzak kalmıştır. 19. yüzyılın ilk başına doğru Kazak yetkilileri halkın kültürel hayatını geliştirmek amacıyla dini medrese açmaya önem vermeye başlamıştır.

Sauyrkan'a göre, Çin'in Sincan bölgesindeki Kazaklar için atılan ilk adım 1829 yılında başlamıştır. Buhara'dan gelen Şahi Mansur, 1829'da Altay bölgesinde bulunarak dinî eğitim vermiştir (Sauyrkan, 2019). Üç seneden fazla süre Altay bölgesini hem gezmiş hem de bulunduğu yerlerde İslam dinini anlatmıştır. Şahi Mansur Buhara'ya döndükten sonra oğlu Muhammed Momun'u Altay'a göndermiştir. Muhammed Momun Altay'a geldikten sonra bir medrese inşa etmiş ve dini dersler vermeye başlamıştır (Sauyrkan, 2019). Mülikoğlu'na göre Muhammed Momun'dan dinî eğitim alan Altay Kazakları ise Böke Hacı, Mekseliyme, Nurtaza, Ömirtay, İmanbay, Cengir, Sebit ve Kuvanbay'lar olmuştur (Mülikoğlu, vd, 2014:41). Medresedeki hocadan eğitim alan kişiler daha sonra çeşitli bölgelerde camii ve medrese açarak halkın manevi hayatını geliştirmeye katkılar sağlamıştır.

Bölgede İslam dini yeniden canlanmaya başladığı için medresede eğitim veren hocalar, İslam'ın temel kurallarını, edep, iman şart ve namaz gibi basit bilgileri öğretmeyi öncelik olarak görmüşlerdir. Medrese bitiren çocukları daha sonra İslam merkezlerine gönderilmeye başlamıştır. Buhara, Semerkant, Kokan ve Taşkent aynı zamanda Kazan ve Ufa medreseleri de Kazak kültürel hayatı açısından büyük katkılar sağlamıştır. Tarihi kaynaklara göre Çin'deki Kazakların çoğu Buhara'daki medreselerde dini eğitim almıştır. Buhara Medreseleri'nden mezun olan öğrenciler Çin'deki çeşitli bölgelerde bulunarak çeşitli alanlarda dini faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Buhara'dan dini eğitim alanlar Kazakların bozkır kültürüne saygı göstermiş ve İslam ruhu ile gelişmeye çaba göstermiştir. Bu yüzden Kazaklar hem Buhara Medreseleri'ne ağırlıklı olarak önem vermiş hem de diğer dini medreselere göre Buhara Medreseleri'ne öncelik vermiştir.

Bununla birlikte Kazak bozkırlarında manevi eğitim alanının benzersizliğini sağlayan temel görünmez faktörlerden biri ulusal manevi mirastır. Kazak halkının dünya görüşü, dini görüşleri, manevi değerleri sözlü edebiyat eserlerine yansımıştır. Dini temalarla ilgili hikayelerden İslam'ın temel ilkeleri, ünlüler, şariat hukuku hakkında çok şey öğrenebilirsiniz. Halk için dini ders kitaplarının rolüyle birleşen bu tür sayısız eser, Kazak İslam'ının oluşumu için benzersiz bir araç haline gelmiş ve dini okuryazarlığı artırmıştır.

Kesici'ye göre Kazaklar yoğun olarak bulunduğu köylerdeki bütün bu mekteplerde eğitim Arap Alfabeti ile verilmiştir. İslami eğitim geleneklerinin hâkim bulunduğu "eski yol" tabir edilen bir öğretim metodu uygulanmıştır. Eğitim için yeterli araç-gereçlerin bulunmadığı bu mekteplerde, çocukları okutabilecek muallim sayısı da az olmuştur. Her şeye rağmen, zamanın Kazak Türkleri ulusal kurtuluş hareketine yön verenlerin, Kazakça ilk kitap, gazete ve dergi çıkaranların hepsi ilk eğitimlerini bu mekteplerden almışlardır (Kesici, 2003:140-141).

20. yüzyıla doğru söz konusu mektepler artık çağdaş gereksinimleri karşılamanın çok gerisinde kalmışlardır. Bunun üzerine dini temeldeki geleneksel Kazak mekteplerini yeniden yapılandırmak için bir reform hareketi başlamıştır.

## 2.2. Geleneksel Eğitim

Sashka'ya göre İslamiyet'in, Orta Asya'da yayılmasıyla birlikte mescitlerin yanlarında açılan İslam dinini öğreten medrese ve mektepler Rus işgalinin başlamasına kadarki dönemde en önemli eğitim merkezleri oldular. İmamlar ve müderrislerin ders verdikleri bu medreselerde XVIII. yüzyıla kadar skolâstik düşünce hâkim olmayıp dini ilimlerin yanında diğer fenler de öğretilirdi. Kazak Hanlığı'nın başkenti olan Türkistan şehrinde ve diğer büyük şehirlerde medreseler bulunmaktaydı. Medreselerde özellikle varlıklı ailelerin ve Kazak beylerinin çocukları eğitim görmekteydiler. XVI. yüzyılda yaşayan Orta Asya tarihçisi Rozbehan İsfahani, "Mehmannamıy Buhara" adlı eserinde Kazakistan'daki medreselerin varlığından söz etmektedir. Hanlık döneminde Kazaklar bu medreselerin dışında Buhara Semerkand gibi şehirlerde açılmış olan medreselere de giderek dini eğitim almışlardı (Sashka, 2015).

Pırmanov'a göre İslam dinini tebliğ vazifesi bulunan bu medreseler hanların ve işanların medreseleri ile zengin kişilerin açtığı özel medreseler olmak üzere iki türde olup eğitim başlangıç, orta ve yüksek olmak üzere üç kategorideydi. Bu okullarda her yaş gurubundan gençler eğitim almaktaydı (Pırmanov, 1997:42-45). Ünlü Kazak şairi ve düşünürü Abay Kunanbay'da bu tür medreselerden olan Semey'deki Kamali Hazret'in mescidinin yanındaki medresede eğitim almıştır (Abay Ansiklopediya, 1995). XIX. yüzyılın başında Orta Asya'da 600 kadar medresenin varlığından söz edilmektedir. 1908 yılında Türkistan Genel Valiliği'nde 268 medresenin varlığı bilinmektedir. Araştırmacı H.Sebitov'un verdiği bilgilere göre Yedisu Eyaleti'nde 1897 yılında 88 mektep ve medresede 12 835 öğrenci, Semey Eyaleti'nde 1895 yılında 17 mektep ve medresede 900 öğrenci, Turgay Eyaleti'nde 1911 yılında 13 mektep ve medresede 340 öğrenci, Akmola Eyaleti'nde 1895 yılında 15 mektep ve medresede 340 öğrenci, Sırderya Eyaleti'nde ise 1895 yılında 2409 mektep ve 34 medresede 28.988 öğrenci eğitim almaktaydı. Bu okullarda okuyan öğrenci sayısı yıldan yıla hızlı bir şekilde artmıştır. 1882 yılında Astrahan'ın Rus Valisi Ianovskii, Kazakların geleneksel eğitim kurumlarına rağbet göstermelerinin sebebini bu okulların basit ve faydalı eğitim vermelerine ve bu okullardan mezun olan öğrencilerin Kuran'ı ve Tatarca yazılmış dini kitapları kolayca anlayabilmelerine bağlamıştır (Sashka, 2015). Günümüz Kazakistan'daki XX. yüzyıl başındaki dini ve kültürel gelişmeler sınırın öbür tarafı Çin'deki Kazakları da yeterince etkilemiştir. O döneme baktığımız da bugünkü gibi sınırın olmadığını ve insanların irtibat kurmasında pek engellenmediğini öğrenmemiz gerekmektedir.

19. yüzyılın sonuna doğru Çin'de ikamet eden Kazakların kültürel hayatında yeni bir dönem başlamıştır. Mançu ve Rusya İmparatorluğu arasında gerçekleşen ikili anlaşmadan sonra

Kazakların ikamet ettiği bölgeye Rusya tüccarları gelmiştir. Tüccarlar arasında Tatar, Nogay ve Özbekler de bulunmuşlardır. Tatar tüccarların bölgede bulunması yerel halkın dinî seviyesine katkı sağlamıştır. Onlar bir yandan yerel halkın Kazan ve Buhara gibi kentlerde bulunmasına destek olmuş, diğer yandan ise yerel halka dinî medreselerin inşa etmesine katkı olmuşlardır (Sauyrkan, 2019).

Aydarqanoğlu'na göre o dönemdeki medresede okuyan çocuklar Arap, Farsı ve Çağatay dilinde eğitim almıştır. Kazan'da basılan Türkçe ve Çağatayca yazılan Firdevsî, Nizamî, Hoca Hafız, Şeyhi Sagit, Sufî Aldıyar ve Nevai'in şiirlerini ezberlemişler ve dinî ders olarak Muhtasar İlmihal derslerini ve İslam şartlarını öğrenmişlerdir (Aydarqanoğlu, 2012:55).



### 2.3. Medresede Din Eğitimi

Akdes'e göre, medrese öğrencileri genellikle Özbek ve Taciklerden oluşmuştur. Bunların arasında Kazak ve Tatarlara da rastlamak mümkündür, çünkü özellikle Buhara ve Semerkant medreseleri bütün Türkistan'da hatta idil-Ural bölgesinde itibarlı olmuştur (Akdes, 1966:97-98). Buralara gelip medrese eğitimi almak sanki bir gelenek haline dönüşmüştür. Medreseler o eski ihtişamlı günlerinden çok uzakta olsalar bile, bu öğrenci akımı devam etmiştir (Sashka, 2015). Buhara ve Semerkant medreseleri bütün İslam âleminde özellikle Türkistan ve çevresinde büyük üne sahip olmuştur. Buradaki medreselerde okuyup ülkelerine dönen öğrencilerin prestijleri yüksek olmuştur. Medreselerde okumak için çeşitli bölge ve ülkelerden öğrenciler gelmiştir.

Sashka'ya göre medreselerin vakıflar tarafından desteklenmesi, Buhara Emir'inin bu eğitim kurumlarına destekte bulunması ve bunların sonucu olarak burs sisteminin güçlü olması da bu öğrenci akımının sürekliliğine katkı sağlamıştır. Medreselerde çoğunlukla Türkistan'ın yerleşik ahalisi okumuşlardır. Az sayıdaki konargöçer ahaliye mensup mollaları ise yerleşik arkadaşları tarafından daha aşağı görülmüştür. Onlara daha az yetenekli ve Müslüman biliminin nimetlerine layık olmayan kişiler olarak bakılmıştır.

Zaripova'ya göre medrese öğretimi ve öğrenciler üç kura ayrılmıştır. Her kuru okuyan öğrenci o kurun seviyesine göre isim almıştır. Bu kurlar edna (başlangıç), evsat (orta) ve ala (yüksek) olarak adlandırılmıştır (Zaripova, 197:21).

Edna kurunda öğrenciler; Farsça ve Arapça kitaplardan Arap dili grameri görmeye başlıyor, daha sonra İslam hukukunu Arapça kitaplardan okumuşlardır. Bu bölüm bittikten sonra birbirinden farklı iki kur başlamıştır. Masalya (fıkıh) ve müşkilat öğrenciler isterlerse bunlardan birisine devam ediyor, isterlerse her ikisini de okuyabiliyorlarmış. Masalya'yı seçenlere Arapça kitaplardan İslam hukuku öğretilmiştir. Müşkilat seçenlere ise Arapça, kitaplardan dinî ilimler ve felsefe okutulmuştur. Bu bölüm bütün öğrencilerin ilgisini çekmemiştir (Sashka, 2015).

Akaid kitabını bitirene kadar öğrenciler edna denilen gruba ait olmuştur. Akaid kitabından Molla Celal kitabına geçene kadar evsat denilen gruba ait saymıştır. Molla Celal kitabını öğrenmeye başlayınca ala seviyesine gelmiş kabul edilmiştir (Aydarqanoğlu, 2012:55). Kurları ve kitapları belirli bir zaman süresinde bitirme zorunluluğu olmamıştır. Fakat genelde her kur üç, dört yıl sürmüştür. Her öğrenci bulunduğu seviyeye göre burs almıştır. Burs yerel yetkililer tarafından finans edilmiştir.

### 2.3.1. Medreselerin Özelliği

Her medresenin eğitim programı ve bunun ayrıntıları medreseyi inşa eden şahıs tarafından tüzük belgesinde belirtilmiştir. Sashka'ya göre, medresede öğrenim Evvel ilim (Aval-i ilim) kitabı ile başlamıştır. Bu kitap soru cevap şeklinde düzenlenmişti ve Farsça verilmiştir. Bu kitap öğrenildikten sonra esas müfredata geçirilmiştir. Sığa, Zenjani, İhlil, Muzi, Avamil, Harekât kitapları ezberlenmiştir. Bu kitapların ilki Farsça kalanlar ise Arapça olmuştur (Sashka, 2015). Daha sonra ise Kapiya isimli Arap dili gramer kitabına geçilmiştir. Bu kitap mektepteki kitapların aksine açıklamalar ile öğrencilere öğretilmiştir. O dönemin şartlarına göre medresede Arap dili hâkim olmuştur.

Medreseyi bitiren bir kişi fizik, kimya, zooloji, botanik, coğrafya, tarih ve ileri derece matematik alanında bir şey öğrenmeden medreseden mezun olmasına rağmen eğitilmiş insan olarak kabul edilmiştir. Medreseyi bitiren bir kişi kendi dilinde yani Türkçe yazarken umumiyetle hata yapıyordu (Reviizi: 121-125). Bunun sebebi ise ne Türkçe ne de Tacikçe bir gramer kitabının medrese müfredatında olmaması ve sadece Kapiya denilen kitaptan Arapça'nın gramer kaideleri ile öğretilmesidir. Bu kitaptan sonra bu kitabın şerhi olan Şarhmulla kitabına geçirilmiştir. Bu kitapların öğrenilmesi üç yıl kadar sürmüştür. Öğrencilerin bu kitabın yani Arapça'nın öğreniminde gösterdikleri başarı medrese hayatları boyunca sürecek başarılarının göstergesi olmuştur (Sashka, 2015). Çünkü eğitim Arap dili ağırlıklı olmuş ve bir öğrenci Arapça'yı ne kadarda iyi öğrenirse bundan sonraki dersleri anlama ve takip etmesi de o derece kolaylaşmıştır. Medresede Kapiya kitabı veya ondan sonraki kitap okunurken medreseyi bitiremeyeceğini düşünerek ayrılanlar yazıcılık (yazıcılara mirza deniliyordu) yapmıştır.

Bunlar Farsça kitaplar okuyarak kalıplar ezberlemeye ve bu şekilde dillerini süslemeye çalışmıştır. Arapça gramer eğitiminden sonra medrese eğitimi ikiye ayrılmıştır; müşkilat denilen genel eğitim bölümü ve masalya denilen hukuk bölümü. İlmi açıdan kendini tam olarak yetiştirmek isteyenler her ikisini de okumuştur. Orta derece eğitim almak isteyen mollalar müşkilatı tercih etmiştir. Köy medresesi mollası ve cami imamı olmak isteyenler ise masalya eğitimini tercih etmiştir. Bu iki bölümde de öğrencilerin bazıları programı tamamlayabilmiştir (Sashka, 2015).

Genel eğitim bölümü olan müşkilatta aşağıdaki kitaplar okutulmuştur: Şemsiyye (Mantık), Haiye (mantıkla ilgili Şerh kitabı), Akaid (itikat, İslam felsefesi), Tehzib (ıslah, diyalektik), Hikmetü'l-ayn (astroloji ve kozmografiyi de içeren metafizik), Molla Celal (mantık ve din bilimi), Tavzih (açıklama, Kuran ve hadis kitaplarındaki din ve fıkıh meselelerinin

çözümleri), Müşkat-i Şerif (menkıbeler), Tefsir Kazi-i Beyzav-i (Kadı Beyzavi Tefsiri). Neredeyse hiçbir Türkistan medresesinde bu program tamamen okutulmamıştır. Mollaların çoğu ilk beş kitabı ve tehzihi kısaltmış olarak okuyup, medreseden ayrılmıştır (Reziizi, 126-128).

Bazıları masalya bölümünün ilk kitabı olan Muhtasar-ul Vikaya'nın ilk bölümünü öğrenmekle iktifa etmiştir. Masalya bölümünde okutulan kitaplar şu şekilde olmuştur: Fıkh-ı Kaydani (helal, haram, vacib, farz, mekruh fiiller konusunda bilgiler içermiştir), Muhtasar-ul Vikaya (ilk bölümünde abdest, namaz, oruç, zekâtve hac, ikinci bölümünde ise sivil ve ceza hukuku anlatılmıştır). İleride kadı, müftü veya agram olmak isteyenler masayla (fıkıh) bölümüne devam etmiş, tam olarak bütün programı işlemiştir. İlim öğrenmeye ve kendini yetiştirmeye çalışan mollalar ise birkaç yıllık eğitimden sonra Buhara ve Kokan medreselerine gitmişlerdir (Sashka, 2015).

### 2.3.2. İlk Açılan Kazak Medreseleri

19. yüzyılın ortasından itibaren Kazaklar yoğun olarak ikamet ettiği bölgelerde dini ihtiyacı sağlamak amacıyla camii ve medreseler inşa edilmeye başlamıştır. Bu bağlamda Kazak yetkilileriyle mal sahibi olan zenginlerinin desteği çok katkılar sağlamıştır. Onlar halkın kültürel hayatını geliştirmek için eğitim alanlarında faaliyetleri gerçekleştirmeyi ve çeşitli bölgelerin dini ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bütün maddi ve manevi desteklerini sarf etmişlerdir. Aynı zamanda Kazakların yaşam tarzı farklı özelliklere sahiptir. Kazaklar daha çok göçebe hayatı benimsemişlerdir. Dolayısıyla onların hayat özelliklerine göre dini medreseler hazırlanmıştır. Hocalar da dört mevsim farklı yerlerde bulunarak göçebe usulüne göre dini dersler uygulamıştır. Fakat dini faaliyetleri hiç aksatmamıştır.

20. yüzyılın başlarına doğru göçebe hayatı benimseyen Kazakların yaşam tarzı yavaşça değişmeye başlamıştır. Bazı Kazaklar göçebe hayat yanı sıra kent ve kasabalarda yaşamaya alışmıştır. Rusya'dan gelen Tatar ve Nogay tüccarlarının sayısı artınca onlar Kazakların yaşam tarzını etkilemiştir. Kazaklar da durmadan yerleşik hayata geçmeyi tercih etmiştir. Yerleşik hayatı tercih eden bölge olarak İle vilayeti önde gelmiştir. İle'de ikamet eden Kazaklar diğer Türk halklarının çeşitli alanlardaki etkisiyle göçebe hayat tarzından yavaş yavaş yerleşik hayata geçmeye başlamıştır. Kazakların şehir ve kentlere doğru gelmesiyle dini medreselere olan ilgisi artmıştır. Sonra Kazaklar kentlerdeki dini medreselerden eğitim almış ve dini faaliyetleri yaymaya başlamıştır. Mancibayev'e göre o döneme ait medreseler usul-i kadimce ders vermiş ve medresede muallim sani, muallim evvel, iman şart, aptiek, elif-bi gibi dersler yer almışlardır (Mancibayev, 2009:160). Medresede çocuğa ilk seferde elif-bi dersin vererek Kuran'a geçmesini sağlamış ve Arapça dersin ilk temelini öğretmişlerdir. Sauyrkan'a göre medreselerde ders alan çocuklar sadece ezbere bilmeleri şartmış, mana ve anlamına pek ilgi vermemiştir (Sauyrkan, 2019).

Kazak bölgesinde 20. yüzyılın başına kadar inşa edilen dini merkezlerin amacı, İslam dinini bölgede yaymak ve dini basit şartları yerine getirmek olduğu için medresede bulunan şakirtlerin sadece kuran ve harf tanınmasını ön plana almıştır. Fakat mana ve ne ifade taşıdığını ilk aşamada pek önemsememişlerdir (Mancibayev, 2009:161). Dolayısıyla bu yöntemde ders alan şakirtler Kuran'a yarım senede anca giriş yapabilmıştır. Sauyrkan'a göre Arap harflerin okuma şekli ve metot farklı olduğu için bazı şakirtlerin ilim ve irfana olan şevkini zayıflatmıştır. Medresede ilim alan öğrencilerin çok az sayıdakileri ders sonuna kadar dayanabilmiştir. Hoca her harfi tek tek ezbere öğrettikten sonra tecvit, sarf ve nahiv derslerini başlamıştır. (Sauyrkan, 2019).

1848’de Buhara Medresesinin mezunu Sabit Damolla Altay’da bir medrese inşa etmiştir. Onun medresesinden Altay bölgesine meşhur Mami Beysi, Cakıp gibi kişiler ders almıştır. 1876’da Mirza Bakı denilen kişi de medrese açmıştır. Medresede Akit Ülimcioğlu gibi Altay Kazaklarının büyük alimi ilk ders almıştır. 1870’den sonra bölgede açılan medreselerin sayısı artmaya başlamıştır. Örneğin, 1870’de Cota Hacı tarafından “Sarı Terek Medresesi”, 1880’de “Ak Meşit Medresesi”, 1886’da İle vilayetinde “Taldı Mdresesi”, 1889’da Altay’da “Cake Medresesi”, 1896’da “Bapı Medresesi” gibi medreseler inşa edilmiştir.

Bölge açısından eğitim alanında en çok katkı sağlayan medreseler arasında Abak Medresesi de olmuştur. Abak Medresesi 1896’da inşa edilmiştir. Sabit Damolla’dan ilim alan Mami Beysi daha sonra Altay kenti etrafında bir medrese inşa ettirmiştir. Abak Medresesi ilk başta usul-i kadimce dersler vermiştir. 1904’ten sonra medrese usul-i ceditçe ders veren mektep haline dönmüştür. Çeşitli kaynaklara göre Abak Medresesi 1905 yılına kadar Bapı, Kızılcar, Bitevirge isimleri olarak da bilinmiştir. Medresede 1904 yılına kadar sadece iman şart, nahvi, tecvit, sarf gibi dini dersler vermişlerdir. 1904’ten sonra medresede din dersleri yanı sıra dünyevi dersler de yer almaya başlamıştır (Manjibayev, 2009:168). Abak Medresesi 1907 yılında yedi büyük odalı modern mektebe dönmüştür.

Tarihi belgelere Akit Medresesi olarak kayıt edilen medrese 1870 yılında aslında Cota Hacı tarafından inşa edilmiştir. Akit Medresesi olarak 1920 yılından son ortaya çıkmıştır. 1912’ye kadar medresede Mirza Bakı denilen hoca ders vermiştir. Sonra Akit Ülimcioğlu’nun medreseye gelmesiyle mevzubahis medresenin dini faaliyetleri daha artmıştır. Mancibayev’e göre, Akit, 1921’de Rusya’dan mimarları davet ederek medreseyi tekrar inşa ettirmiştir. Akit’in oğlu Gaziz’e göre, Akit’in tekrar inşa etmesiyle camide 400-500 kişi namaz kılabilen olmuş ve medresede ise 60-70 kişi ders alabiliyormuş hale gelmiştir (Mancibayev, 2009:171).

Altay’ın Savur bölgesine adı meşhur Cake Medreses, tarihi kaynaklara göre 1889 yılında inşa edilmiştir. Medresede Kazakistanlı Nuğman Hazreti ders vermiştir. Nuğman Hazret aynı zamanda Kazakistan’daki dini gelişmeleri bu bölgeye taşımıştır. Medrese sonra üç büyük odalı hale gelmiş ve usul-i ceditçe dersler verilmiştir. Medresede dini derslerle birlikte coğrafya, tarih, matematik ve Rusça dersler de verilmiştir (Mancibayev, 2009:173). Nuğman Hazret 1913 de memleketine dönmüş ve yerine Nizameddin denilen Tatar Hoca devam etmiştir. 1924’ten sonra medresede İbrahim Karî Bey ders vermiştir. 1934’ten sonra ise Şariphan Kögedayoğlu tarafından modern mektebe dönüştürülmüştür (Sauyrkan, 2019).

Abdulla Medresesi, tarihi kaynaklara göre 1926 yılında Tarbagatay bölgesinde inşa edilmiştir. Abdulla Medresesi’nden eğitim alan aksakal Kıdırbay’a göre, bu medresede yaklaşık 120’den fazla öğrenci ders almıştır. Medresede, Kazan’daki medreseden gelen Süleyman Molla

ders vermiştir. Süleyman Molda aynı zamanda medresedeki talebelerin Kazan ve diğer medreselerde eğitimi almasına katkı sağlamıştır. Mancibayev'e göre, medresenin ilk imamı Abdurrahman Hoca olmuştur. Abdurrahman Hoca zamanında Taşkent'te eğitim almıştır. Abdulla Bey onun medresede kalmasını sağlamak için akrabalarından biri ile evlendirmiştir (Mancibayev, 2009:175).

İle vilayeti Kazakları arasında eğitim alanında büyük katkı sağlayan medreselerden biri Togcan Medresesi'dir. Togcan, aynı zamanda İle vilayeti Kazakların yerleşik hayata geçmesini sağlayan tarihi şahıstır. Togcan Medresesi kaynaklara göre 1916 yılında inşa edilmiştir. Togcan Medresesi 1917-1930 arasında İle vilayeti Kazaklarının dini eğitim almasını sağlayan büyük merkez olmuştur. Bu medreseden ilim alan Nurdanbek Sügırbayoğlu'na göre, medresede Ahmetbek Molda denilen bir Nogay Hoca ders vermiştir. Hoca Ahmetbek din dersleriyle birlikte matematik, tarih, coğrafya, pedagoji, Latince ve Rusça derslere de yer vermiştir. Medresede sadece Kazaklar değil bölgede ikamet eden Kırgızlar ve Uygurlar da eğitim almışlardır (Mancibayev, 2009:117).

İsa Medresesi ya da diğer tarihi kaynaklara göre İsa Hacı Medresesi, 1907'de Tarbagatay bölgesinde inşa edilmiştir. Mancibayev'e göre medrese üç büyük odalı olarak inşa edilmiştir. Zeyneş'a göre, medresede Osmanlı Devletinden gelen Kara Efendi denilen öğretmen ders vermiştir. Aynı zamanda medresede usul-i ceditçe dersler yer almıştır (Mancibayev, 2009:187).

Lastay Medresesi İli'nin Korgas bölgesinde açılmıştır. Lastay Medresesi'nin diğer medreselerden bir farklı özelliği onun açılmasını sağlayan Abdukadir Efendinin Osmanlı Devleti'nde eğitim almış olan bölgedeki Kazaklar arasındaki çok nadir şahıslardan biri olmasıdır.

Ebdukadir Efendinin oğlu Şahid Ebdukadir'in anlattığına göre Ebdukadir Bey medreseyi ilk olarak Korğas şehrinde inşa etmiştir. Medrese dört odalı imiş ve ilk kez 16 talebesi varmış. Ebdukadir Efendi din yerine daha çok dünyevi dersler verdiği için talebe sayısı artmıştır. Usul-i cediti medresede uygulayıp, daha çok dünyevi derslere yer vermesi medresenin kapatılmasına neden olmuştur. Korğas'taki medrese uzun sürmeden yerel hükümet tarafından kapatılmıştır. Ebdukadir Efendi Korğas'taki medrese kapansa da Lastay bölgesinde yine de medrese inşa etmiştir. Lastay Medresesi hakkında Saday Molda da medresenin arka tarafı bahçeli olduğunu ve medresenin ön tarafında caminin yer aldığını tespit etmiştir. Medrese daha sonra geniş altı odalı bölgedeki en meşhur medrese olmuştur. Lastay Medresesinde usul-i ceditçe dersler uygulanmıştır. Medresede din derisinden daha çok dünyevi derslere yer vermişlerdir.

Kazaklar yoğun olarak ikamet eden Künes ilçesindeki ilk medreselerin biri Kuvan Medresesidir. Tarihi kaynaklara göre Kuvan Medresesi 1918 yılında inşa edilmiştir. Medresede

30'dan fazla öğrenci ders almış ve Aslam denilen Tatar Hoca öğretmen olmuştur. Kuvan Medresesi de usul-i ceditçe dersleri uygulayan bölgedeki ilk medrese olmuştur (Mancibayev, 2009:194).

Tarihi kaynaklara göre, Satıpdalı Medresesi'nin inşa edilme tarihi 1918 yılına kadar dayanmaktadır. Medrese İle vilayetinin Almalı bölgesinde açılmıştır. Satıpdalı, bu medreseyi inşa etmeden önce de dini faaliyetlerini devam etmiştir. Kazakların kültürel hayatını geliştirmek için yaylada çadırlar kurarak öğrencilere dini eğitim almasını sağlamıştır. Onun medrese açmasına katkı sağlayan kişiler arasında Kalimolda Bektürin de olmuştur. Bektürin Orenburg'da daha sonra Türkiye'de eğitim almış nadir şahıslardan biri olmuştur. Sonra Satıpdalı ile tanışmış ve onun davetini kabul ederek İle'nin çeşitli bölgelerinde dini faaliyetlerini devam etmiştir. Satıpdalı Medresesi inşa edildikten sonra Kalimolda, medresede öğretmen olarak faaliyetlerini aksatmamıştır. Kalimolda Bektürin'in gelmesiyle Satıpdalı Medresesi usul-i ceditçe dersler uygulamıştır. Sonra medrese altı büyük odalı ve yüz kişiye eğitim sağlayan modern mektep haline gelmiştir (Mancibayev, 2009:196). Medresede anadil, coğrafya, matematik, tarih, pedagoji gibi derslere de yer almıştır.

Estemes Medresesi, Türkiye'de eğitim alan Nogaybek Estemes tarafında tarihi belgelere göre 1919 yılında inşa edilmiştir. Nogaybek ne zaman, nasıl Türkiye'de eğitim aldı henüz net bir bilgi bulunmamaktadır. Medresede Selahaddin denilen kişi de ders vermiştir. Aynı zamanda medrese usul-i ceditçe ders sistemini uygulamıştır.

İle bölgesinde açılan en eski medreselerin biri Taldı Medresesi'dir. Tarihi kaynaklara göre 1886 yılında inşa edilmiştir. İle Kazaklarının yetkilisi Sasan tarafından inşa edilmiştir. Medresede Sopusahun, Necmettin Kari ve Abaydolla Mahsum gibi hocalar ders vermiştir. Medrese daha sonra diğer medreseler gibi modern okula dönüştürülmüştür. Aynı zamanda Taldı Medresesi İle Kazaklarının eğitimine çok katkılar sağlayan kişileri yetiştirmiştir.

Kanambay Medresesi 1921'de Kanambay tarafında İle'de inşa edilmiştir. Halkın desteği ile medrese daha sonra üç büyük odalı olmuş ve 50 öğrenciye ders sağlamıştır. Mevzubahis medresede Togcan Medresesi'nin öğrencileri ders vermiştir. Bütün dersler usul-i ceditçe sistemi uygulamıştır. 1935'ten sonra medrese altı büyük odalı modern mektebe dönüştürülmüştür. Okula döndükten sonra Künes ilçesi başta olmak üzere İle'nin çeşitli bölgelerinden öğrenciler gelip eğitim almışlardır.

## 2.4. Mektepte Eğitim

Çin'deki Kazaklar bölgesinde dini medreselerin yanı sıra Çin ve Mançu halkların eğitimini sağlayan eski okullar da mevcuttur. Bu okullarda Mançu ve Çin yetkililerinin çocukları eğitim almışlardır. Tarihi kaynaklara göre bu okullar “Xue Tang” Okulu olarak adlandırılmıştır. Xue Tang kelimesi, Çince öğrencilere ders sağlayan merkez anlamına gelmektedir.

Xue Tang Okulları'nın Kazaklar bölgesinde açılmasının çeşitli iç ve dış nedeni vardır. Birincisi, Mançu ve Çince'ye olan ihtiyaç artmıştır. Bölgedeki Kazak yetkilileri mevzu bahis dillere ihtiyaç duymuştur. Dil meselesinden dolayı onlar kendi çocuklarının Çin okullarında eğitim almasını sağlamıştır. 1912 yılı itibarıyla hükümete Milliyetçi Çinliler geldikten sonra Çince'ye olan ihtiyaç daha artmış ve bölgenin çeşitli yerlerinde Çince okullar inşa edilmiştir. Dolayısıyla 1914-1917-1922 yılları arasında “Zekeriya Okulu”, “Moğol-Kazak Okulu” ve diğer okullar inşa edilmiştir. Bu okullarda Kazakça dersler yanı sıra Çince ve Mançu dillerinde ders verilmiştir. Aynı zamanda okulda Kazak öğretmenleri ile Çinli ve Mançu öğretmenleri de yer almıştır. İkinci sebep ise, devlet tarafından kaynaklanmaktadır. 1912'den sonra iktidara gelen hükümet, açılan usul-i cedit okullarını ve büyük Türkistan coğrafyasının kültürel etkisini azaltmak amacıyla kendi devlet okullarını inşa etmiş ve Kazakların bu okullarda eğitim almasını istemiştir.

Zekeriya Okulu, tarihi kaynaklara göre 1914 yılında Altay'da Zekayi'ye Ospan tarafından inşa edilmiştir. Okul aynı zamanda Kazak öğrencilerine Çince ve Mançu dillerinde dersler vermiştir. Töreler Şeceresi'nin (2012) verdiği bilgilere göre, Zekeriya Ospan, Urumci'den Guan Şinya denilen öğretmeni okula davet etmiştir. Guan Hoca sonra okuldaki öğrencilere Çince ve Mançu dillerinde ders sağlamıştır. Okul ilk açıldığında 29'dan fazla öğrenci eğitim almıştır.

İle vilayetinde bulunan Moğol-Kazak Okulu 1917 yılında Küre kentinde inşa edilmiştir. Okul, Kazak ve Moğol yetkililerine Çince öğretmek amacıyla açılmıştır. Mancibayev'e göre (2009), Küre'de Moğol-Kazak Okulu açılmadan önce Mançu Okulları'nda 1904-1906 yılları arasında Kazak ve Moğol öğrencileri için bir sınıf açılmıştır. 1914'te İle Askeri Hükümeti yeni karar almış ve Kazak ve Moğollar için okul inşa etmiştir (Mancibayev, 2009:259).

Mevzu bahis okulda Çinli öğretmenler ders vermiş ve aynı zamanda Moldagali Hoca'yı davet ederek okulda dini dersleri de sağlamıştır (Nurlanoğlu, vd, 2010:2). Bölgenin siyasi merkezi Urumci'de de Moğol-Kazak Okulu inşa edildikten sonra sonra Küre'deki öğrenciler eğitimini devam etmek için Urumci'ye gönderilmiştir.

Nurdanoğlu'na göre, Küre'deki Moğol-Kazak Okulu'nda eğitim alan öğrenciler Çince, Mançu dilleri yanı sıra ahlak ve matematik derslerini de almıştır. Sonra Kazak yetkililerinin talep etmesi ile dini dersleri de birlikte almışlardır (Nurlanoğlu, vd, 2010:3). 1933'teki siyasi olaylardan sonra Küre'deki mevzubahis okul kapanmıştır. İzatov'a göre (1999), Küre'deki Moğol-Kazak Okulu 1936'dan sonra "Kulca Ulttar Gimnaziyası" olarak devam etmiştir.

Bölgenin siyasi merkezi Urumci'de bulunan Moğol-Kazak Okulu 1922 yılında inşa edilmiştir. Mevzubahis okulun açılmasında Baymolda Karekeoğlu ve Şariphan Kögedayoğlu büyük katkılar sağlamıştır. Qurmanğalıyoğlu'na göre okulun müdürü Gou Enhua olmuştur. Gou Enhua aynı zamanda Rus, Kazak, Uygur dillerini iyi derecede bilen ve bölgedeki milletlerin geleneklerinden bilgisi olan kişi olmuştur (Qurmanğalıyoğlu, vd, 2013: 68). İlk açıldığı zaman Moğol, Kazak ve Çinlilerin çocukları eğitim görmüştür. Moğol ile Kazak sınıflarını üst sınıf, Çin sınıflarını ise alt sınıf diye ikiye ayrılmıştır. Çin sınıfı 1930 yılında "Moğol-Kazak Okulundan" ayrılıp ilkokul olarak kurulmuştur. Moğol-Kazak Okulunda sadece Kazak ve Moğol üst yöneticilerinin çocukları okuyabilir diye şart koymuşlardır (Asqaroğlu, 2002:34).

1934 yılında bölgenin siyasi tarihinde yeni dönem başlamıştır. Bölge iktidarına Şeng Şisay gelmiştir. Yeni hükümet kurulduktan sonra Moğol-Kazak Okulu'nun isimi "Bölgesel Pedagoji Okulu" olarak değiştirilmiştir. Okul bütün Moğol ve Kazak öğrencilere kapsını açmıştır. Aynı zamanda okul burs sağlamıştır. Dolayısıyla okula eğitim alan öğrencilerin sayısı gittikçe artmıştır. Artan sayılardan sonra okulun diğer şubeleri de kurulmuştur. Onlar "Yeni Moğol-Kazak Okulu" olarak faaliyete geçmiştir. Yeni açılan okulun müdürü olarak Hi Şejun atanmıştır. Moğol-Kazak Okulları her milletin ana dilinde eğitim verilmiştir (Qurmanğalıyoğlu, vd, 2013: 68). Aqıncızı'na göre, 1936 yılında ise Moğol-Kazak Okulun'un öğrenci sayısı 700, sınıf sayısı 17 ve her sınıfta eğitim gören öğrenci sayısı 50'den fazla olmuştur (Aqıncızı, 2004:5). 1944'den sonra siyasi sebepten dolayı mevcut okul kapanmış ve tamamen Çin Okulu'na devredilmiştir.

Tarihi kayıtlara göre Kızır Okulu 1929 yılında inşa edilmiştir. Okul Kızır Mamırbekoğlu tarafından açılmıştır. 12 odalı mevzubahis okul siyasi sebepten dolayı bir sene faaliyet gösterdikten sonra 1930'da kapanmıştır. Kızır Okulu etkisi esasında kurulan Tangıt Okulu, 1930'da Tarbagatay bölgesinde Tangıt Ükirday tarafından inşa edilmiştir. Okul, Kazakların Çince ve Rusça öğrenmesini sağlamıştır. Çince ve Rusça öğrenen talebeler daha sonra hükümetin çeşitli kurumlarında görevler yapmıştır.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### XX. YÜZYIL BAŞINDA ÇİN'DEKİ KAZAK AYDINLARININ DİN VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ VE FAALİYETLERİ

#### 3.1.Çin'deki Kazak Aydınlarının Ortaya Çıkışı

Çin'deki Kazak aydınlarının ortaya çıkmasında iç ve dış olmak üzere üç büyük sebep vardır. **Birincisi**, bölgedeki Kazak yetkililerin bulunduğu bölgedeki halkın eğitim seviyesini geliştirmek istediği ve hem Mançu hem de Çin'in kültürel asimilasyonuna karşı direniş hareketlerini başlamasıdır. **İkincisi**, günümüz Kazakistan'daki kazak aydınlarının çeşitli alanlardaki etkisini dikkate almamız gerekmektedir. İbray Altın Sarın ve Abay Kunanbayoğlu devrinden itibaren ÇHC'in Kazakları da adı geçen şahısların eserlerinden tesir almıştır. Çin'deki Kazak aydınları Kazakistan'la tarihi bağını kesmediği için Kazakistan'da ortaya çıkan hem kültürel hem de eğitimsel alanlardaki gelişmeler Çin Kazaklarını da yakından etkilemiştir. **Üçüncüsü ise** Türk dünyasına ortak Cedit hareketinin etkisini hiç engel olmadan kabul eden Çin'deki yetkililer bu hareketin ışığını kendi bölgesinde de devam ettirmek için destek sağlamıştır. Şimdi Çin'deki Kazak aydınlarının ortaya çıkmasının alt yapısını oluşturan cedit hareketinin neden hem sessizce hem de hızlı bir şekilde Kazak bozkırına dağıldığını incelemiş olacağız.

Cedit hareketi, 19. yüzyılın sonu Rusya İmparatorluğu altında olan Müslüman Türkler tarafından ortaya çıkmış uyanış hareketidir. Hareket ortaya çıktıktan sonra Türk dünyasında hızlı şekilde yayılmış ve Çin'e kadar kendi etkisini göstermiştir. Cedit hareketin mevzubahis bölgelerde bu kadar hızlı yayılmasının çeşitli iç-dış sebepleri vardır.

**Birinci iç esas faktör**, Bölgenin maarif açısından tamamıyla karanlıkta kalmasıdır. Mançu İmparatorluğu bölgeyi işgal ettikten sonra büyük Türkistan coğrafyası parçalanmaya başlamıştır. Rusya ve Mançu Hanedanlığı yerel halin İslam merkezlerinden dini eğitim almasını engellemeye çalışmıştır. Türlistan Coğrafyasında bulunan Buhara, Semerkant, Kokan ve Taşkent gibi dini merkezlerden uzak olduğu için halkın dini seviyesi gittikçe zayıflamıştır. Mancibayev'in dediği gibi, bu yıllarda halk en basit dini bilgileri ve şartları bile doğru düzgün yapamaz hale gelmiştir. Hatta bazı bölgelerde basit dini adetleri yerine getirebilecek hoca ya da imam bulunmamıştır (Mancibayev, 2009:155). Dini şartları düzgün öğretebilecek hoca olmayınca halkın İslam dinine yönelik bilgi seviyesi gittikçe zayıflamıştır. Dolayısıyla bölgedeki yetkililer, halkın dini alanlardaki ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla çeşitli faaliyetleri yapmıştır. Bir taraftan halkın göçebe hayatı benimsemesi ve kentlerden uzak

bölgelerde yaşaması mevzubahis dini faaliyetlerin eksik kalmasına neden olmuştur. Sauyrkan'a göre, Kazak yetkilileri Rusya siyasetinden rahatsız olarak Kazak bölgesine kaçıp gelen Tatar ve Nogayları kendi köylerine davet ederek dini faaliyetleri yapmasına imkân sağlamıştır. Bölgeye gelen Tatar ve Nogaylar çeşitli bölgelerde öğrencileri yetiştirmiştir. Onların sayesinde yetişen Kazak öğrenciler daha sonra bölgedeki dini eğitim ihtiyacını karşılamaya başlamıştır. Tatar ve Nogay'lar bölgeye gelirken aynı zamanda Kazan, Ufa ve diğer çeşitli kentlerdeki fikir yenileşmesini de beraber getirmişlerdir. Bununla birlikte bölge yetkililerinin hac seferi de hem dini hem de dünyevi ilimlere yönelik fikrinin değişmesini sağlamıştır. Hac seferinde Rusya dahil Avrupa ve Orta Doğu'nun birkaç bölgelerini yakından takip eden Kazak yetkilileri bulunduğu yerlerin değişik kültürel gelişmelerine şahit olmuştur. Bu durum Kazakları her açıdan etkilemiştir.

**İkinci esas dış faktör** Rusya ve Mançu iki hanedanlık arasında gerçekleşen siyasi anlaşma sonrası ticari alanlardaki ilişkiler geçici olarak artmıştır. Rusya tüccarları Kazak bölgeleri dahil bütün Çin'in çeşitli il ve vilayetlerini gezmiştir. Rusya'dan bölgeye gelen tüccarların sayısı artınca onlar sadece ticaret alanında değil diğer eğitim, kültür gibi önemli alanlarda Kazakları etkilemiştir. Kulca, Çöçek, Urumci, Altay kentlerindeki Tatar ve Nogay tüccarlarının sayısı artınca kendileri için bir mahalle oluşturmuştur. Sonra mahallede okul ve medrese inşa etmiştir. Onların inşa ettiği medreselerde Tatarların yanı sıra Kazaklar da dini eğitim almışlardır. Bu açıdan Kulca ve Çöçek kentindeki Tatarların nüfus sayısı diğer kentlere göre daha fazla olmuştur. Tatarlar tarafından açılan medreselerde usul-i ceditçe dersleri verilmiştir. Öğrenciler din dersleri yanı sıra coğrafya, tarih ve matematik gibi dünyevi dersleri de almışlardır. Tatar medreselerinde eğitim alan Kazaklar da usul-i ceditçe derslerden etkilenmiştir. Onlar daha sonra medresedeki eğitim sistemini hızlı bir şekilde Kazaklara da uygulamaya başlamıştır.

### 3.1.1. Cedit Hareketi

Cedit kelimesi nedir, lügat anlamı ne ifade eder gibi sorulara cevap vermek için, cedit ve ceditçilik üzerinde araştırma yapan kişilerin ortaya koyduğu fikirlere bakmamız gerekmektedir. Cedit kelimesinin lügat anlamı, eskinin zıddı olarak, yeni anlamını ifade etmektedir. Aynı kökten gelen ceditçi kelimesinin anlamı yenileyen veya bir şeyi eski haline kavuşturan kişi manasını vermektedir (Maraş, 2002:31). Yani cedit kelimesinin tam anlamı eskinin belirli özelliklerini ortaya yeniden canlandırmak ve tekrar ortaya koymak, sahneye çıkarmak anlamını vermektedir.

Rusya İmparatorluğu hakimiyeti altında yaşayan Türk Müslüman halkları arasında 19. yüzyıldan itibaren dinî yenileşme ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu yenileşme birçok aydınlar tarafından artık hareket haline gelmiştir. Bu yenileşme ve hareket üzerinde yapılan faaliyetler araştırmalara göre cedit ve ceditçilik adıyla bilinmektedir (Sauyrkan, 2019).

Cedit hareket olarak tarih sahnesine çıktıktan sonra onun üzerinde çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Onu destekleyenler de karşı çıkanlarda olmuştur. İki çeşitli bakış açısından oluşan bu tartışmalar daha sonra farklı fikir düşüncelerin ortaya çıkmasına ve insanların fikir görüşlerine göre ayrışmalarına neden olmuştur. Özerveralı'ya göre Avrupa düşüncesindeki hareketliliğin sonucu olarak ortaya farklı fikirlerin çıkması ve İslam dünyasında yaşanan olumsuzluklar Müslüman düşünürlerini yenilik ve değişim arayışlarına yönelten en önemli etkenlerden biri olmuştur. Müslüman aydınlar, içinde bulunduğu duruma nasıl geldiği, bu durumlardan çıkış yolları ve İslam ilimlerin tekrardan toplumu yönlendirmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır (Özerveralı, 1998:45). Qadyrov'a göre, İçinde bulunduğu durumun çıkış yolunu ararken Avrupa düşüncesindeki değişimlerin yanı sıra, Avrupa toplumun İslam âleminden her konuda önüne geçmesi ve İslam dünyasının eğitim sisteminde, İslam ilimleri anlama ve hayata aktarmada yaşanan eksiklikleri bu geri kalmışlığın nedeni olarak görmeleri etkili olmuştur (Qadyrov, 2014:160). Artık hareket haline gelen bu cedit kavramı yavaş yavaş çeşitli bölgelerde aydınlar tarafından hızlıca yayılmıştır. Hareket Türk dünyası açısından Kırım ve Kazan başta olmak üzere Tatarlar daha çok çaba göstermiştir.

Maraş'a göre, Rusya İmparatorluğu hâkimiyeti altında yaşayan Türk kökenli Müslümanlar cehalet yüzünden düşmanların sömürüsüne maruz kaldıkları kanaatine varan aydınlar, içinde bulunduğu bu sorunları gidermek (çözmek) için çeşitli yöntem arayışları içine girmişlerdir. 19. yüzyıldan itibaren Rusya İmparatorluğunun Kazan bölgesinde ortaya çıkmaya başlayan ceditçilik hareketinin İslam dinini ve o bölgeye ait mevcut geleneği içinde

buldukları zaman diliminde, yaşadıkları coğrafya ve şartlarda yeniden değerlendirmesi gerektiğini ortaya koymuşlardır (Maraş, 2002:36).

Sauyrkan'a göre, eğitim veren kurumlar bir an önce yenileşmedikçe dinî yenileşmenin gerçekleşmesi hiç mümkün değildi. Bu açıda Rusya hâkimiyeti altında olan Türk kökenli Müslüman halkların aydınları çok çaba göstermiştir. Onlar bulunduğu yerlerde usul-i ceditçe okullar açmış ve çocuklara ders müfredatında dini dersler yanı sıra dünyevi dersleri de bulundurmuştur (Sauyrkan, 2019). Bu açıdan İsmail Bey Gaspıralı'nın 1884 yılında açtığı ilk cedit okuluyla Rusya'daki İdil bölgesi daha sonra Türkistan bölgesi 19. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan cedit hareketi hızla yayılmıştır. Cedit hareketinin ayrılmaz parçası sayılan usul-i cedit okullarının yayılmasında İsmail Bey Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi çok katkı sağlamıştır. Kısa bir süre sonra mevzubahis hareket, Türkistan coğrafyasında hızla yayılmaya başlamış ve sadece Orta Asya'yı değil, Çin'in Sincan bölgesini de oldukça etkilemiştir.

### 3.1.2. Cedit Hareketinin Kazaklara Etkisi

Türk dünyası bir parçası sayılan Çin'in Sincan bölgesi uzun yıllardır Mançu hâkimiyeti altında kalmasına rağmen bütün Türk dünyasındaki siyasi ve kültürel gelişmelerden hiçbir zaman münasebetsiz kalmamıştır. Her açıdan hep beraberliği ve birliği sağlamıştır. İster Mançu dönemi ister sonraki Çin hükümeti döneminde olsun kültürel münasebetler kesilmemiştir.

Sauyrkan'a göre, bölgenin güney tarafında yani Tarım Havzası bölgesinde Karahanlılar döneminden beri devam eden dini medreseler 20. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Bölgenin kuzey kısmı ise daha göçebe tarzını benimsemektedir. Bozkırın göçebe usulüne sahip Kazaklar yerleşik hayata geçmeyi o dönemlerde makul görmemişlerdir. Aynı zamanda şehirlerdeki küresel gelişmelerin etkisine pek ilgi göstermemişlerdir. Türk dünyasına ceditçilik hareketi hızla yayılırken Kazaklar diğer halklara göre daha çabuk kabul etmişlerdir. Bunun en basit nedeni Kazaklar arasındaki dini medreselerin yaygın olmamasıdır. Diğerleri ise güney bölgenin kuzeye göre kıyasla İslam'a daha erken girmesi ve usul-i kadime göre eğitim veren medreselerin yaygın olması önemli nedenlerden biri olmuştur (Sauyrkan, 2019).

Çin Kazakları arasında cedit hareketini çabuk beğenilip onun bölgelerde uygulamasının ve hızlı yayılmasının birkaç önemli iç ve dış nedeni vardır. **Birinci**, Kazakistan ve Kazakistan üzerinden diğer Türk dünyası ile İslam dünyası arasında ilişkilerinin sağlam olması ve çeşitli siyasi dönemlerde kesilmeden devam etmesidir. Türk dünyası ile münasebeti kesilmediği için Kazak bölgesindeki dini ihtiyacı derhal sağlamıştır. Aynı zamanda dini alanlardaki yenileşme Tatar ve Nogay eğitimcileri üzerinden hızla gelişmiştir. Kazan, Ufa ve diğer dini merkezlerde mezun olan talebeler Kazak bozkırında çeşitli dini faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Tatar öğretmenlerin tesiri ile Kazaklar bir taraftan dini eğitim alırken diğer taraftan usul-i cedit hareketi ile erken tanışma fırsatını yakalamıştır. **İkinci**, Çin'in çeşitli il ve ilçelerinde ikamet eden Kazak yetkilileri hem Kazakistan hem de Türk dünyasındaki siyasi, tarihi ve kültürel gelişmeleri sıkı takip etmesidir. Onlar Kazak çocuklarının eğitim alanını geliştirmek için dini faaliyetlerinde usul-i ceditçe eğitim sistemini benimsemedi. Usul-i kadime göre ceditçe eğitimi daha beğenmesi sebep olmuştur. Bu açıdan Kazakistan'daki siyasi ve kültürel gelişmelerin de etkisi olduğunu dikkate almamız gerekmektedir. 1917 yılında Rusya'daki siyasi devrim sonrası Alaş Hareketi liderleri geçici hükümeti ilan etmiştir. Hükümet Alaş Orda olarak tarihi kaynaklarda kaydedilmektedir. 1905 yılından beri hem Alaş Hareketini hem de Kazakistan'daki cedit hareketini yakından takip eden Çin'deki Kazaklar mümkün olduğu kadar Alaş Hareketini ve sonra ilan edilen Alaş Orda Hükümetini desteklemeye ve aynı zamanda maddi ve manevi destekler sağlamaya çalışmıştır. Bu gibi durumlar bölgedeki Kazakların siyasi hayatı yanı sıra

kültürel hayatının değişmesine katkı sağlamıştır. Üçüncü ise Sincan bölgesine dışardan gelen Kazak, Tatar ve Nogay eğitimcilerin etkisidir.

Memiyev'e göre, Mami Beysi Kazaklar açısından önemli önder ve aynı zamanda cedit hareketini savunan Kazak aydınıdır. Mami Altay'da doğmuş ve ilk eğitimini Abduhalık Damolla denilen Tatar hocadan almıştır. Babası Curtbay, Kazakistan'dan öğretmenler davet ederek oğulları Mesalima, Mamiliye, Nurtaza, Mustafa ve Abilkasım'ın dinî ders almasını sağlamıştır. 1904'te Mami, babasından devam eden mevcut medreseyi "Abak" olarak yeniden adlandırmıştır. Abak Medresesi Altay bölgesindeki Kazak ceditçiliğinin yuvası haline gelmiştir. Medresede Seyitkazi Nurtayoğlu, Nürettin Hoca, Badireddin Hoca, Adenbek Hoca ve Osmanlı Devletinden bu bölgeye gelen Şekir denilen kişi öğretmen olmuştur. Abak Medresesi 1904 yılından son tamamıyla usul-i ceditçe ders veren mektep haline dönmüştür (Memiyev, 2011:37). Mami Beysi 1920 yılında vefat ettikten sonra okulun tüm faaliyetlerini oğulları aksatmadan devam ettirmiştir. Onun oğulları: Kanapiya, Bukat, Ziya, Menkey, Şemer, Şamsi'dir. Mami Beysi'nin oğulları onun vefatından sonra usul-i cedit okulunu Altay'da devam ettirmiş ve Abak Okulunun çeşitli bölgelerdeki şubelerini açmıştır (Sauyrkan, 2019). Abak Medresesinin sayesinde Altay'daki Kazak maarifi gittikçe gelişmeye başlamıştır.

Bölgedeki Kazaklar açısından önemli bir eğitimci şahıs daha vardır. Onun hakkında bilimsel araştırmalar henüz yapılmasa da çeşitli gazete ve dergilerde onun hakkında makaleler yazılmaya başlamıştır. Tarihi kaynaklara göre Abdikadir Kasımoğlu olarak bilinmektedir. 1887'de İle bölgesinde dünyaya gelen Abdikadir, ilk eğitimini Tuğluk Demir'in yanında bulunan küçük medresede almıştır. 1908'de eğitimini devam etmek amacıyla İstanbul'a gitmiştir. Mancibayev'e göre, Abdikadir Kasımoğlu İstanbul'da 7 sene eğitim almış ve Türkçe yanı sıra Fransızca, Farsça ve Arapça dilleri öğrenmiştir. Sadi Molla'ya göre Abdikadirbey İstanbul'da iken ders hocaları ona eğitimine Fransa'daki Müslüman Pedagoji Okulunda devam etmesini tavsiye etmiştir. Fakat babası yüzünden bu fırsatı kabul edememiş ve okulu bitirdikten sonra memleketine geri dönmek zorunda kalmıştır (Mancibayev, 2009:300).

Sauyrkan'a göre Abdikadir İle bölgesine döndükten sonra 2 odalı okul inşa etmiş ve ilk kez usul-i ceditçe dersler vermeye başlamıştır. 1917'de üç ay hapse girmiş ve bütün usul-i cedit mekteplerini kapatmak zorunda kalmıştır. 1918'de Lastay bölgesinde tekrar medrese açmış ve 1921'da bölgedeki halkın maddi ve manevi desteği ile üç odalı medrese inşa etmiştir (Sauyrkan, 2019).

Mancibayev'e göre 1918 yılında Abdikadir'in inşa ettiği üç odalı medrese sonra altı odalı modern okula çevrilmiş ve İle bölgesinin çeşitli yerlerinden Kazak öğrencileri gelmeye başlamıştır. 1930 yılında Abdikadir okulda Latince dersler vereye başlamıştır. Onun sayesinde

Lastay Okulu daha sonra 150'den fazla öğrenciye usul-i ceditçe eğitim sağlama kapasitesine sahip modern okul haline gelmiştir (Mancibayev, 2009:301). 20. yüzyıldan itibaren Sincan Bölgesindeki Kazaklar arasında usul-i cedit okulu hızlı şekilde yayılmış ve bulunduğu yerlerdeki halk itiraz etmeden benimsemiştir. Usul-i cedit yöntemi bölgenin eğitim hayatında yeni sayfa açmıştır ve halkın dünya bakış açısını değiştirmesine katkıda bulunmuştur (Sauyrkan, 2019).

Sincan bölgesinde bulunan usul-i ceditçe ders yönteminin yayılmasında Tatarların da katkısı çoktur. Tatarlar tarafından açılan modern okullarda Kazaklar da eğitim almıştır. 20. yüzyılın başında Kazaklar tarafından inşa edilen medrese ve okullarda Tatar öğretmenleri usul-i ceditçe ders vermişlerdir. Bana göre Tatarların daha çok Kazakların olduğu bölgelerde bulunmasının birkaç iç-dış faktörleri vardır. **Birinci**, bölgeye gelen Tatarlar öncelikle Kazakistan'da uzun süre kalmışlardır. Kazaklara o yüzden yakın olmuşlardır. **İkincisi**, Bölgedeki Kazak yetkilileri dini ve maarif alanlarındaki ihtiyacı karşılamak için Tatar ve Nogay öğretmenleri davet etmişlerdir. Onların Kazak bölgesinde eğitim vermesini sağlamıştır. Tatarların okulda ders verme masraflarını büyük ölçüde karşılayabilmiştir. **Üçüncüsü ise** bölgenin çeşitli bölgelerinde usul-i kadim medreseleri yoğun olarak bulunduğu için, Tatarların oralarda usul-i ceditçe ders vermeleri zor olmuştur. Onlar usul-i ceditçe dersleri benimsememişlerdir. Kazaklar aksine usul-i ceditçe dersleri beğenmiş ve hızlı uygulanmasını aynı zamanda çabuk yayılmasına katkıları sağlamıştır.

Sauyrkan'a göre, Çin'deki Kazaklar yoğun yaşadığı bölgelerde Tatarların etkisi ile Milli Mektepler açılmaya başlamıştır. Milli Mekteplerin inşa edilmesi Kazakların aydınlanmasına katkı sağlamıştır. Okulun "Millî Okul" ya da "Millî Mektep" adını taşımasının sebebi, bu okulda Kazak, Tatar, Özbek öğrencilerinin beraber bulunarak ortak dilde ders almasından olmuştur. 20. yüzyılın başlarında bunun gibi okullar daha çok Çöçek ve Kulca'da açılmıştır. Çöçek ve Kulca 19. yüzyılın son dönemlerinden itibaren Mançu ve Rusya arasındaki en önemli ticari kentlere dönüşmüştür. Dolayısıyla bölgeye ticaret amacıyla Ruslar yanı sıra Tatar, Nogay ve Özbekler gelmeye başlamıştır (Sauyrkan, 2019). Rusya tarafından gelen çoğunluklu olarak Tatar tüccarları bu şehirlerde ticaret yapmış ve aynı zamanda ticaret şirketlerini kurmuştur. İki devlet arasındaki ticari alanındaki ilişkiler artınca, Çöçek ve Kulca'da bulunan Tatarların nüfus sayısı da beraber artmıştır. Bazı Tatarlar siyasi sebeplerden dolayı Çöçek ve Kulca'da kalmayı tercih etmiştir.

Mevzubahis kentlerde yerleşen Tatarların nüfusu artınca, çocuklarının eğitim almasını sağlamak için Çöçek ve Kulca'da medrese ve okullar inşa etmişlerdir. Bölgede açılan medreseler ile Kazan ve Ufa'da açılan medreseler arasında pek çok fark olmamıştır. Sauyrkan'a

göre Çöçek ve Kulca'da açılan Tatar medreseleri Kazan ile Ufa kentinde bulunan medreseler usulünde yapıldığı için bölgenin mevcut farklı renk vermiştir. Tatarlar Ufa ve Kazan şehrindeki kültürel özelliği buraya da uygulamıştır. Bu yüzden 20. yüzyılın başında Çöçek ve Kulca şehri, bölgedeki en gelişmiş ve batı tarzındaki şehirler haline dönüşmüştür (Sauyrkan, 2019). Günümüzde Çöçek ve Kulca'da Tatarlardan kalan Kazan ve Ufa tarzındaki çok sayıda mimari eserler bulunmaktadır.

Mancibayev'e göre, Çöçek ve Kulca'da inşa edilen okullar bölgedeki Kazakların eğitim hayatında değişiklikler meydana getirmiş ve aynı zamanda dönemin siyasi, küresel gelişmelerine farklı pencereden bakmasına katkıda bulunmuştur. Burada altını çizmemiz gereken önemli unsur, açılan Milli Okullar tamamıyla usul-i cedit yöntemini ile ders vermiştir. Tatarlar, Kazan ve Ufa'daki ceditçe ders verebilen öğretmenleri bölgeye teklif ederek, modern okulların sayısını gittikçe artırmıştır. Tatarlar tarafından inşa edilen cedit okullarında eğitim alan Kazaklar daha sonra bölgenin çeşitli yerlerinde hem siyasi hem de maarif alanlarındaki faaliyetlerini devam etmiştir (Çanşiyev, 2001:54).

### 3.2.Eğitimci Kazak Aydınlar Dönemi

Bu bölümde bütün hayatını halkın aydınlanması ve maarifinin gelişmesine adanmış Kazak şahısları hakkında bilgi verilecektir.

#### 3.2.1. Muhammed Momun Hazret

Çin Kazakları arasında “Momun Hazret” ismiyle tanılan ve aynı zamanda İslam’ın Altay bölgesine tekrar canlanmasını sağlayan Muhammed Momun Hazret, aslında Buhara bölgesinde dünyaya gelmiştir. Ataları Kokan ve daha sonra Buhara’da yaşamışlardır. Momun Hazretin ismi, Kazakça kaynaklarda çeşitli şekilde yazılmaktadır. Kazaklar onu kendi dil özelliğine göre “Muhammed Momun Hazret” olarak tanımaktadırlar.

Sersenbayev’e göre Muhammed Momun’un büyük ataları Şahi Sahur ve Şahi Mahmud Kokan’da yaşamışlardır. Sonra babası Şahi Mansur 1807 yılında Buhara’ya taşınmıştır. Babası Buhara’dayken Muhammed Momun dünyaya gelmiştir. Babası sayesinde Buhara’daki meşhur medreselerin birinden eğitim almıştır. Medresedeki eğitimini tamamlayan Muhammed Momun daha sonra babası Şahi Mansur ile birlikte Altay’a gelmiştir. Altay’da Kocamcar Töre’nin katkı sağlamasıyla dini faaliyetlerini başlatmıştır. Hobda bölgesinde medrese inşa etmiş ve Kazak çocukları için İslam dininin şartlarını ders olarak öğretmiştir (Sersenbayev, 2006:108).

Sauyrkan’a göre Muhammed Momun, Altay’da çocuklara ders vermekle birlikte İslami eğitim seviyesini yükseltmek için Buhara, Kokandan dini kitapları getirmiştir. Sonra Kocamcar Töre’nin desteğiyle evlenmiş ve ömrünün sonuna kadar Altay’da kalmıştır. Momun Hazret sayesinde Altay’daki din eğitimiyle birlikte medreselerin sayısı da artmıştır. Momun Hazret Altay’ın bütün bölgelerini gezerek çeşitli bölgelerdeki dini meseleleri ele almıştır (Sauyrkan, 2019).

Yirmi seneden fazla Hobda bölgesinde dini faaliyetler yürüten Muhammed Momun Hazret, 1860 yılından sonra Altay’ın diğer bölgelerine taşınmıştır. Momun Hazret, Hobda bölgesinde iken Küytün isminde bir medrese açmıştır. Bu medrese tarihte Hobda Kazaklarının eğitiminde önemli rol oynamıştır. Medrese mezunları daha sonra Moğolistan’daki Kazak eğitiminin gelişmesine katkıları sağlamıştır. 1881 yılında Semen Töre ile birlikte Hobda’dan Altay bölgesine gelen Momun Hazret bölgede meşhur “Sarı Mescit Medresesi”ni inşa etmiştir (Sersenbayev, 2006:112).

Sauyrkan’a göre, Momun Hazret Altay Kazaklarıyla birlikte hac seferine gitmişlerdir. Hac seferinde iken 1890’da İstanbul’a gelmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Sultanı ile

görüştür. Bu tarihi olayla ilgili Osmanlı arşivleri henüz açılmamıştır. Fakat Altay Kazakları arasında bu görüşmeye ilişkin çeşitli arşiv kayıtları bulunmaktadır. Görüşme sırasında Osmanlı Sultanı ile neler konuşuldu, ne gibi anlaşmalar yapıldı detaylı bilgi henüz ortaya çıkmamıştır. 1898’de Muhammed Momun Hazret, Altay Kazak yetkileriyle birlikte Osmanlı Devletinden getirilen sakalı şerif için bir türbe inşa etmişlerdir. Sakal-ı şerif için yapılan türbenin açılışına Altay ve Hobda bölgesindeki Kazakların tüm yetkilileri katılmıştır. Bununla birlikte Muhammed Momun, Altay’ın çeşitli bölgelerinde Ak Mescit Medresesi, Sarı Mescit Medresesi, Lastı Medresesi, Cuta Medresesi, Cakıp Medresesi, Canımhan Medresesi, Akaral Medresesi, Ömirtay medresesi, Toktabay Medresesi, Dabı medresesi, Kuvanbay Medresesi gibi yeni eğitim alanlarını inşa etmiştir (Sauyrkan, 2019).

Tarihi kaynaklara göre, Momun Hazret 93 yaşında Altay’da vefat etmiştir. Yerine imam olarak oğlu Muhammed Ali geçmiştir. Muhammed Ali’den sonra yerine oğlu Camiliğa imam olmuştur. Momun Hazret’in torunları daha sonra Altay bölgesinde “Hazret Ata Avulu” adı ile bilinmektedir.

### 3.2.2. Sabit Damolla

Büyük din alimi Sabit Damolda<sup>10</sup>, tarihi kaynaklara göre Altay'ın Kaba ilçesinde dünyaya gelmiştir. Babası Nur Muhammed de Altay bölgesindeki meşhur din ulamasıdır. Sabit'in dini eğitim almasına babasının desteği etkili olmuştur. Onu döneminin ilim merkezi Buhara ve Kazan'a göndermiştir. On beş yıldan fazla süre Buhara ile Kazan'da eğitim hayatını geçiren Sabit, dini eğitimini "Damolla" unvanı ile tamamlamıştır. Sabit, bu unvanı aldıktan sonra bölgede Sabit Damolla olarak bilinmiştir.

Sauyrkan'a göre, Sabit Damolla Buhara ve Kazan'dan döndükten sonra Altay'da medrese inşa etmiştir. Sabit Damolla Medresesi'nden Altay Kazaklarının Kasımhan Töre, Canımhan Töre ve Osman Töre gibi önemli isimler dini eğitim almıştır. Bununla birlikte Altay'ın Savur bölgesinde camii inşa etmiş ve imamlık yapmıştır. Sonra Sabit Damolla, Altay'ın diğer bölgelerinde de camii ve medreseler inşa etmek için faaliyetler yapmıştır. Faaliyetler sonucuyla kurulan medreselerde dini dersler vermiştir (Sauyrkan, 2019). Onun tarafından açılan medreselerde eğitimle yetişen kişiler, daha sonra Altay bölgesinin siyasi ve kültürel hayatını etkileyen önemli tarihi şahıslar olmuştur. Onlar Altay'ın çeşitli bölgelerinde medrese ve okullar inşa etmişlerdir. Bazıları ise halkın siyasi durumunu geliştirmek amacıyla ömür boyuna mücadele etmiştir.

Bütün hayatını dini eğitim alanının gelişmesi için sarf eden Sabit Damolla hakkında bilimsel araştırmalar henüz yapılmamıştır. İlk onun hakkında bilgi veren kişiler Qabimolda Mancibayev (1994) ve Batırkan Kusbegin'dir (2002). Fakat bu iki kişi de Sabit'in tam olarak ne zaman dünyaya geldiğine dair bilgilerden bahsedememiştir. Sadece Kusbegin'in kitabında (2002) Sabit Damolla'nın 1880'de vefat ettiğini yazmıştır. Mevzubahis kaynaklara göre Sabit Damolla'nın Fatima adlı eşinden Zuha, Bilcay, Dâken ve Şekirt adında dört oğlu olmuştur. Bu oğulların içinde Zuha'nın adı Çin'deki Kazaklar arasında meşhur olduğu bilinmektedir. Zuha daha sonra babası Sabit Damolla'nın yerine imam olmuştur. Çin'deki Kazakların siyasi tarihinde Zuha'nın ismi birkaç kaynakta geçmektedir.

---

<sup>10</sup>Damolla, Farsça kökenli dini terimdir.

### 3.2.3. Akit Ülimcioğlu

Altay bölgesinde İslam'ın tekrar canlanmasında büyük katkılar sağlayan ve aynı zamanda halkın dini eğitim seviyesini geliştirmesinde ömür boyuna hizmet eden büyük alim, şair Akit Ülimcioğlu, tarihi kaynaklara göre 1868'de Altay'da dünyaya gelmiştir. Cota Hacı Medresesinde eğitim alan Akit hem din derslerini hem de dünyevi dersleri almıştır. Büyük alim Muhammed Momun Hazret ile beraber hac seferine gitmiştir. Hac seferinden dönünce Altay'da medrese inşa etmiştir.

Sauyrkan'a göre Akit çocukluğunda Cota Hacı Medresesinde eğitim veren Mirza Bakı'dan usul-i ceditçe eğitim almıştır (Sauyrkan, 2019). Akit'in oğlu Gaziz'a mevzubahis medresede 60'tan fazla kişi dini eğitim almıştır. Mancibayev'e göre Akit medreseden din dersleri olarak tecvit, sarf ve hadis dersleri almıştır (Mancibayev, 2009:169). Cumabayoğlu'na göre Akit, 1902-1904 yılları Buhara'ya eğitimine devam etmek için gitmiştir. Buhara'dayken Arap ve Farsa dillerini geliştirmiştir (Aydarkanulı, 2012:330). Buhara'dan döndükten sonra Akit Altay'daki Hobda hükümetinde çalışmıştır. 1907 yılında Altay, Hobda ve Tarbagatay üç vilayetten gelen Kazaklar ile birlikte hac seferine gitmiştir. Sauyrkan'a göre hac seferi sırasında Akit Arabistan ve Suriye'nin tarihi kentlerini gezmiştir. Hatta gemi ile İzmir, İstanbul'a da gelmiştir. Sonra Rusya'ya üzerinden Altay'a geri dönmüştür (Sauyrkan, 2019). Hac seferinden sonra Akit Ülimcioğlu, meşhur "Hacı Beyan" eserini yazmıştır.

Ana vatanına dönen Akit, Altay'ın Hobda bölgesinde dini dersler vermiştir. 1910'dan sonra Cota Hacı medresesine yerleşmiştir. Medresede uzun yıllar boyunca ders veren Akit sonrasında Mirza Bakı hocanın yerine öğretmen olarak geçmiştir. 1912'den sonra Akit, Ör Altay bölgesindeki din işlerine sorumlu kişilerden biri olmuştur. Oğlu Gaziz'e göre, Ör Altay bölgesine Akit geldikten sonra, yerel Kazaklar destek sağlamasıyla bir medreseli cami inşa edilmiştir. Sauyrkan'a göre, mevzubahis medresede imanın şartları, Kuran ve hadislerden başka dünya coğrafyası, tarih, İslam tarihi, edebiyat gibi dersler verilmiştir (Sauyrkan, 2019). Medrese daha sonra üç odalı olarak tekrar inşa edilmiş ve Nureddin, Ali Efendi, Muhammed Emin Damolla gibi hocalar medresede ders vermiştir. Akit Medresesinden eğitim alan kişiler sonra Altay'ın çeşitli bölgelerinde dini faaliyetleri devam etmiştir (Aydarkanulı, 2012:21).

Çeşitli araştırmalara göre Akit Ülimcioğlu, Altay'dayken dini faaliyetler yanı sıra edebi eserlere de önem vermiştir. Akit'in ilk eseri 1897 yılında Kazan'da "Cihanşah" ismiyle basılmıştır. Akit'in 1897-1909 yıllar arasında yediye yakın eserleri devamlı Kazan'da yayınlanmıştır. Aynı zamanda Akit, Çin Kazakların edebî dilinin oluşmasına büyük katkılar sağlayan kişilerden olmuştur. Onun eserleri Altay'daki halkın kültürel hayatını etkilemiştir.

Halk İslam’da geçen bazı Kuran hikayelerini Akit eseriyle ezbere bilmiştir. şiirle yazılan Kuran hikayeleri ve hadisler İslam’ın bölgedeki canlanmasına katkı sağlamıştır.

1939 yılında Akit Ülimcioğlu, Çin hükümeti tarafından Altay’da yakalanmıştır. Bölge merkezi Urumci’ye getirilen Akit’i, uzun süre işkence ve şiddetli sorgu sonucu sonrası 1940 yılında idam edilmiştir. Akit Ülimcioğlu’nun hapse atılması ve vefat etmesinden sonra Altay halkı hükümete karşı isyan başlamıştır. 1939-1940 yıllar arasında başlayan isyan tüm bölgeyi etkilemiştir. İsyen sonrası Millî Mücadele ile devam etmiştir.



### 3.2.4. Abdikadir Kasımoğlu

20. yüzyılın başında Çin'deki kazaklar arasında ilk Türkiye'de eğitim alan kişi Abdikadir Kasımoğlu'dur. Onun tarihi kaynaklara göre diğer ismi Abdikadir Efendi olmuştur. 1887'de İle bölgesinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Hoca Emir tarafından inşa edilen bir medresede almıştır. Medresedeki eğitimini bitiren Abdikadir sonra İstanbul'da eğitimini devam ettirmiştir. Sauyrkan'a göre, Abdikadir Efendi 1908'de Musabayev ailesine mensup Savut Baybatça ile Türkiye'ye gönderilmiştir (Sauyrkan, 2019).

Türkiye'de eğitim görürken Türk dili ile birlikte Arap, Farsça ve Fransız dillerini de öğrenmiştir. Mancibayev'e göre Abdikadir Bey, Türkiye'nin çeşitli bölgelerini gezmiş ve hatta Avrupa ülkelerine de gezmeye gitmiştir. Aynı zamanda okulun futbol takımına da katılmıştır (Mancibayev, 2009:300). 1915 yılında okulun başarıyla tamamlayan Abdikadir, memleketi Korgas ilçesine dönmüştür. 1917 yılında usul-i ceditçe eğitim veren bir okul inşa etmiştir.

Sauyrkan'a göre, Abdikadir Kasımoğlu'nun usul-i ceditçe okul açması ve Kazak öğrencilere yeni eğitim sistemiyle ders vermesi yerel yöneticilerin engel olmasına neden olmuştur. Onlar daha sonra Abdikadir'in okulu kapatmıştır (Sauyrkan, 2019). Mancibayev'e göre, Abdikadir ceza ödemek için üç ay hapse atılmış ve üç ay sonrası da okul inşa etmek imkanları engellenmiştir. O sadece Kulca'daki mevcut okullarda öğretmenlik yapmıştır (Mancibayev, 2009:301).

1918 yılından sonra Abdikadir, İle'nin Lastay bölgesinde bir medrese inşa etmiştir. 1920-1921 yılları arasında medrese halkın maddi ve manevi destek sağlaması ile üç odalı okula dönüştürülmüştür. 1928 yılında okul altı odalı modern hale gelmiş ve İle bölgesinin çeşitli yerlerinden öğrenciler gelmeye başlamıştır. Sauyrkan'a göre 1930 yılından sonra Abdikadir'in okul inşa ettiği Lastay bölgesi yavaş yavaş 150 ailenin yaşadığı köy haline gelmiştir. Abdikadir eğitim alanı yanı sıra bölgedeki Kazakların yerleşik hayata geçmesini de sağlayan faaliyetler yapmıştır (Sauyrkan, 2019). Mancibayev'e göre Abdikadir, 1933 yılından sonra okula Kazak SSC'deki eğitim programını uygulamıştır. Aynı zamanda Kazakistan'dan ders kitaplarını getirip okulda kullanmıştır. Abdikadir daha sonra İle'in Kökkamır bölgesinde açılan "Öğretmenler Kursunda" öğretmen olarak görev yapmış ve İle Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği tarafından "Kıdemli Eğitimci" unvanını almıştır (Mancibayev, 2009:301). Abdikadir tarafından inşa edilen Lastay okulu 1938 yılında ortaokul haline gelmiş ve yüzlerce öğrencinin eğitim alabileceği modern okul olmuştur. Çin'deki Kazakların eğitim alanında çeşitli faaliyetler yapan Abdikadir Kasımoğlu, 1963 yılında İl'de vefat etmiştir.

### 3.2.5. Nurtaza Çalgınbayoğlu

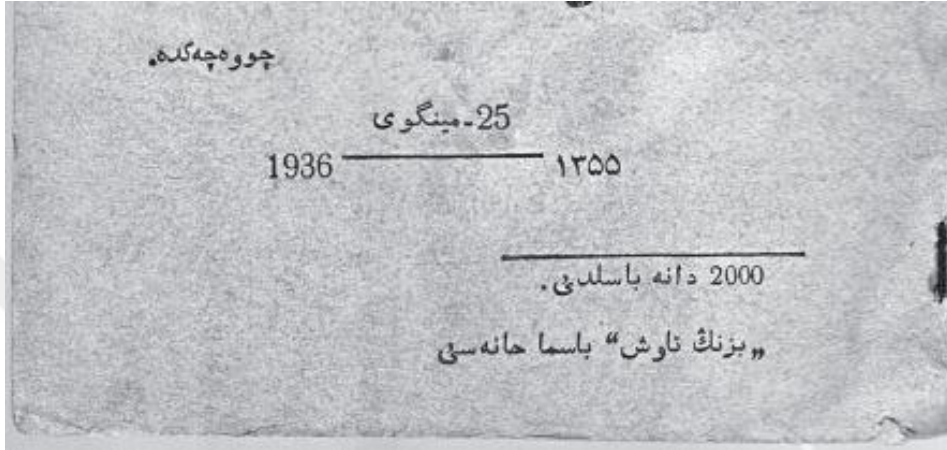
Nurtaza Çalgınbayoğlu 1896 yılında Tarbagatay vilayeti Çagantoğay ilçesinde dünyaya gelmiştir. İlk dini eğitimini İsa Hacı Medresesine almıştır. Medresede iken Nurtaza, Şeyhhocadan ders almıştır. Zeyneş Jalbagay'a göre, Medrese de Şeyh hoca ile Osmanlı Devletinden gelen Mahmud Kariefendi de ders vermiştir. Koyu tenli bir adam olduğu için Kazaklar ona "Kara Efendi" demiştir. Mancibayev'a göre, Kara hocadan Rahmankul hacı, Kattabay hacı, Şeyih imam gibi kişiler dini eğitim almıştır. Nurtaza medreseyi bitirdikten sonra Çöçek'teki Tatar-Nogay medresesinde devam etmiştir (Mancibayev, 2009:361).

Nurtaza'nın okuduğu İsa Hacı Medresesi daha sonra tamamen usul-i ceditçe ders veren medreseye çevrilmiştir. Nurtaza Çalgınbayoğlu, Kazakistan'da 1905 itibarıyla ortaya çıkan Alaş Hareketi ile bağı kurmak için Hafız Orazaliyev'i Semey ve Zaysan'a göndermiştir. Semey, Alaş Hareketi'nin siyasi merkezi olmuştur. Semey'de bulunan Hafız Orazaliyev, Alaş Hareketi liderleri Alihan Bökeyhan ve Ahmet Baytursunoğlu ile görüşmüştür. Görüşmeden sonra memlekete dönerken Hafız Bey, İsa Hacı Medresesi için gerekli ders kitaplarını da getirmiştir. Bununla birlikte Nurtaza Çalgınbayoğlu, büyük şair Abay Kunanbay'ın 1909 yılında Petersburg'da basılan eseri ile tanışmıştır (Seyitoğlu, 2015:52). Abay'ın eserini okuyan Nurtaza, büyük şairin bölgedeki manevi öğrencilerinden biri olmuştur.

1925 yılında Çöçek'teki "Turan Mektebi" mezunları Niyaz Iskaki ve Fuat Abdreşit, Kazan'dan bir matbaa makinesi getirmiş ve "Bizim Tavus" adında gazete açmıştır. Nurtaza Çalgınbayoğlu da bu gazetenin açılması için destek sağlamıştır. Gazete çıktıktan sonra Nurtaza, Alaş Hareketi lideri Ahmet Baytursunoğlu'nun "Alfabe", "Til Kural", "Oku Kuralı" gibi eserleri üzerinde makaleler yazmıştır (Sanik, 331). Nurtaza Çalgınbayoğlu, Çin'deki Kazaklar arasında Ahmet Baytursunoğlu ve onun eserleri hakkında ilk bilgi veren kişilerden biri olmuştur. "Bizim Tavuş" gazetesinde Ahmet Baytursunoğlu'nun dil üzerindeki çalışmalarını inceleyen çeşitli makaleler yayınlamıştır. 1934 yılında Çöçek'te Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği kurulduktan sonra Nurtaza, derneğin faaliyetleri için çeşitli alanlarda destekler sağlamıştır. Dernek vasıtasıyla Çöçek, Çagantoğay ve Dörbiljin ilçelerinde yeni okullar inşa etmiştir. 1935'ten itibaren Tarbagatay vilayetinin bütün bölgelerinde okullar inşa edilmiş ve Kazak öğrencilerinin eğitim alması sağlanmıştır.

1939 yılında Nurtaza Bey, bölgenin siyasi merkezi Urumci'ye gelmiştir. Urumci'de bulunan Bölgesel Kazak-Kırgız Derneğinde başkanlık yapmıştır. Onun dernek başkanı olmasıyla Kazakların kültürel hayatında yeni dönem başlamıştır. Alaş Hareketi lideri Ahmet Baytursunoğlu'nun Kazak alfabesi ile imla kurallarına yönelik ortaya koyduğu fikri daha

kapsamlı şekilde desteklemeye başlamıştır. Urumci’de çıkan Kazak gazetesi ve gergilerinde dil meselesi ve imla meselesi üzerinde makaleler yazmıştır. Yazılan makaleler sonra Çin’deki Kazak aydınlarının dil ve imla üzerindeki tartışmalarına neden olmuştur. İmla üzerindeki tartışma çoğunlukla yabancı dilden kaynaklanan “h, f, v, ç” sesleriyle ilgili yapılmıştır. Dil ve imla tartışmasında Nurtaza Çalgınbayoğlu, gazete ve dergilerde çeşitli makaleler yazmış ve tartışmada Ahmet Baytursunoğlu’nun imla kurallarını sonuna kadar savunmuştur.



*“Bizim Tavuş” yayınevinden bir görüntü*

*1936, Çöçek kenti*

Kazak halkının kültürel hayatının gelişmesi için bütün ömrü boyunca çaba sarf eden hem eğitimci hem de yazar Nurtaza Çalgınbayoğlu, 1939 yılının sonuna doğru Urumci’de hapse atılmış ve uzun süre şiddetli sorgulamadan sonra 1942 yılında idam edilmiştir.

### 3.2.6. Cabıkbay Bulgunçu

İle Kazaklarının eğitim alanında çeşitli faaliyetler yapan Cabıkbay Bulgunçu, tarihi belgelere göre 1873 yılında Kulca'da doğmuştur. İlk eğitimini Kulca kentindeki Baytollah medresesinde gören Cabıkbay daha sonra Kökkamır'da Kazak talebeleri için medrese inşa etmiştir. Uzun yıllar boyunca eğitimle uğraşan Cabıkbay, Kulca'da üç odalı modern bir okul inşa etmiştir. Sauyrkan'a göre, yeni okul usul-i ceditçe ders vermiş ve Kazakistan'dan öğretmenler gelip ders vermişlerdir. Okula Kazakistan'dan Meyirman Ermektasov gelmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Okul 1932'de altı büyük sınıfa sahip modern bir hale dönüşmüştür (Sauyrkan, 2019). 1932'den sonra Cabıkbay okulundaki öğrenciler sayısı gittikçe artmış ve aynı zamanda Kazakistan'ın kültürel etkisinden dolayı okuldaki öğretmenler Ahmet Baytursunoğlu imla ile alfabe dersini vermiştir. Okuldaki ders malzemeleri tamamıyla Kazakistan'dan getirilmiştir.

1934 senesi itibarıyla bölge siyasi tarihinde değişiklikler olmuştur. Mevcut hükümet iktidarına ŞengŞisay gelmiştir. Sersenbayev'e göre Şeng Şisay döneminde Cabıkbay, Kulca'da kurulan İle vilayeti Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin başkan yardımcısı olmuştur. Dernek kurulduktan sonra Maksut Tergevsiz başkanla birlikte İle vilayeti Kazaklarının maarif durumunu geliştirmek için çeşitli alanlarda faaliyetler yapmıştır. Cabıkbay'ın vasıtasıyla İle'de ilk kez öğretmenler kursu açılmıştır. Kurs açıldıktan sonra Meyirman Ermektasov, Abdülkadir Efendi, Şarşa ve Ahmetbek gibi öğretmenler ders vermişlerdir (Sersenbeyeve, 2006:141).

Sauyrkan'a göre Cabıkbay, Maksut başkanla birlikte İle vilayetinin çeşitli bölgelerini gezmiş ve ihtiyaç duyulan yerlerde okullar açmıştır (Sauyrkan, 2019). 1935'ten sonra Cabıkbay Mektebi, dernek desteği ile bölgedeki en modern okul haline gelmiştir. Cabıkbay okulu mezunları daha sonra eğitimini devam etmek için Sovyetler Birliğine gönderilmiştir. 1935-1939 yıllar arasında İle bölgesinden Sovyetler Birliğinin çeşitli üniversitelerine gönderilen öğrencilerin sayısı 100'den aşmıştır. Bu öğrenciler daha sonra bölgenin kültürel alandaki gelişmelerine çok katkılar sağlamıştır. İle vilayeti Kazakların maarifini geliştirmek için faaliyetleri aksatmayan Cabıkbay, 1939'da Çin hükümeti tarafından Urumci'ye davet edilmiş ve sonra hapsedilmiştir. Uzun yıl hapiste işkence ve şiddetli sorguyla yatan Cabıkbay aksakal, 1944'te hapsinden çıkmış ve Kulca Geçici Hükümetine katılmıştır. 1948 yılında Üç Vilayet Hükümeti döneminde İle vilayetindeki "Birlik" komisyonuna üye olmuş ve komisyonun bölüm başkanı görevini yapmıştır. 1958'de Kulca'da vefat etmiştir.

### 3.2.7. Kanambay Mıncanoğlu

Çeşitli tarihi eser ve belgelerde adı geçse de pek bilinmeyen şahıslardan biri Kanambay Mıncanoğlu'dur. Doğu Türkistan Kazaklarının eğitim alanında katkılar sağlamasına rağmen bugüne kadar Kanambay Mıncanoğlu hakkında bilimsel araştırma henüz yapılmamaktadır. Kanambay Mıncanoğlu'nun ismi sadece birkaç makale ve kitapta geçmektedir. Fakat kim olduğu ve ne gibi faaliyetler yaptığına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Kanambay Mıncanoğlu hakkında ilk bilgi Qabimolda Mancibayev'in eserinde yer almaktadır. Kazakların eğitim tarihine ilgili kitapta Mıncanoğlu'nun kim olduğuna ilişkin bilgiler verilmiştir.

Kanambay Mıncanoğlu, 1879 yılında İle vilayetinin Bortala kentinde <sup>11</sup> dünyaya gelmiştir. Nerede ve hangi medresede eğitim aldığına dair net bilgi henüz bulunmamaktadır. Bortala'da doğmasına rağmen Mıncanoğlu aynı zamanda Künes ilçesi Kazakların eğitimine katkılar sağlamıştır. Mancibayev'e göre Kanambay Mıncanoğlu, 1889 yılında Bortala bölgesinden Künes ilçesine yerleşmiş ve ilk eğitim faaliyetlerini Künes'te başlamıştır.

1921 yılında Kanambay Mıncanoğlu, Üşkepter'de <sup>12</sup> bir medrese inşa etmiş ve çeşitli köylerden gelen 30'dan fazla çocuğun dini eğitim almasını sağlamıştır. 1928'de bahsettiğimiz medrese dört büyük odalı yeni okula çevrilmiştir. Yeni okul inşa edildikten sonra İle bölgesinin çeşitli yerlerinden öğretmenler gelmeye başlamıştır. Okulda ilk olarak Toğucan medresesinin mezunu Nusahan Hoca ders vermeye başlamıştır. Mancibayev'in eserinde mevzubahis okulda yaklaşık 50'den fazla Kazak öğrencinin eğitim aldığı kaydedilmektedir. 1931 yılından itibaren okuldaki öğretmenler sayısı artmaya başlamıştır. 1935'ten sonra okul yine de inşa edilmiş ve sekiz odalı modern bir mektep haline gelmiştir. Okulun bütün inşa masrafları halkın desteği ile karşılanmıştır (Mancibayev, 2009:358). 1935'ten sonra halkın eğitime olan ilgisinin artmasıyla okuldaki öğrenciler sayısı da oldukça artmıştır. Okul ilk kurulduğunda 50'in civarında bulunan öğrenciye eğitim verirken, 1935'ten itibaren sayı artmaya başlamış ve birkaç yüz öğrenciye aynı anda eğitim sağlayan okul hale gelmiştir.

Tarihi kayıtlara göre Kanambay Mıncanoğlu sadece okulda eğitim faaliyetleriyle kalmamış aynı zamanda İle bölgesindeki çeşitli ilçelerde okulların açılmasına ve öğrencilerin eğitim almasına destekte bulunmuştur. Sauyrkan'a göre Kanambay Mıncanoğlu, 1935'ten sonra İle vilayetinin Örüktü, Akkoltuk, Almalı, Karaoy gibi yerlerinden modern okullar açılmış ve binlerce Kazak öğrencilerin eğitim almasını sağlamıştır (Sauyrkan, 2009). Kanambay

<sup>11</sup>İle vilayetine bağlı eski kenttir. Sonra İle'den Bortala ili olarak ayrıldı.

<sup>12</sup>İle bölgesi Künes ilçesine ait köy ismi.

Mıncanoğlu'nun okulunda sadece din dersleri değil matematik, coğrafi ve tarih gibi modern dersler de yer almıştır.

1938'den sonra hşkşmetin desteği ile bşlgede řđretmenlik kursları ağılmıştır. İle bşlgesinin çeşitli yerlerinde açılan kurslara Kazak řđrencileri de katılmıştır. Kanambay Mıncanoğlu řđretmenlik kursunun açılmasına hem maddi hem de manevi destekler sağlamıştır. Kendi okulundaki řđrencilerini řđretmenlik kursuna gşndermiş ve eğitim alanlarında gelişmelerine destek vermiştir. Mancibayev'in verdiği bilgiye gşre, şarafathan, Adilhan, Nurdangazi, Barathan, Vđlbey, Toktasın gibi isimler Kanambay Mıncanoğlu tarafından řđretmenlik kursuna gşnderilmiş ve çeşitli alanlarda eğitim almaları sağlanmıştır (Mancibayev, 2009-360). Kanambay Mıncanoğlu okulundan mezun olan Kazak řđrenciler daha sonra İle bşlgesine tanınmış kaliteli insanlardan olmuştur. Onlar eğitim alanlarında kalmayıp aynı zamanda İle bşlgesindeki siyasi ve kşltşrel devrimlere de katılmıştır.

### 3.3. Siyasi Aydınlar Dönemi

Bu bölümde 1912 yılından sonraki dönemden itibaren tarih sahnesine çıkan, Çin'deki Kazak aydınlarının hayatından bahsedilecektir.

#### 3.3.1. Baymolla Karekeoğlu

Altay Kazaklarının siyasi ve maarif durumunun gelişmesi için çeşitli alanlarda faaliyetler yapan Baymolla Karekeoğlu, tarihi kaynaklara göre 1881 yılında Altay'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Cakebi Medresesi'nde almıştır. Medrese eğitiminden sonra Baymolla Arap ve Farsı dili yanı sıra Moğol, Mançu ve Çin dillerine de hâkim olmaya başlamıştır. Birçok dile sahip olması ona imkanlar sağlamıştır. Daha sonra Baymolla, Altay'daki Kazak etkililerinden Mami Beysi'nin yanında hem kâtip hem de tercüman olarak görev almıştır. 1911 yılından itibaren Çin tarihinde siyasi devrimler başlamıştır. Mançu İmparatorluğu yerine Milliyetçi Çin Hükümeti geçmiştir. Yeni hükümet 1912 yılında Pekin'de kurulmuştur.

Baymolla Karekeoğlu, 1912 yılında Mami Beysi'nin vasıtasıyla Zekeriya Beysi ile birlikte Pekin'e gitmiş ve Cumhurbaşkanı seçimine katılmıştır. Avbakiroğlu'nun kitabında Karekeoğlu'nun Pekin'deki görüşmelerinden bahsedilmiştir. Baymolla Pekin'deyken, Zekeriya Beysi ile beraber Çin'in yeni dönem liderleri olan Yuan Şikay ve Sun Zhong Shan'la görüşmüş ve Baymolla ikili görüşmede tercümanlık yapmıştır (Avbakiroğlu, 2011:101). Baymolla bu görüşmede Zekeriya Beysi ile Altay Eyaleti Kazaklarının siyasî ve iktisadî meselelerini ortaya koymuş ve Altay Kazakların maarif konusunda birkaç talepte bulunmuştur. Bu talepten sonra 1912-1917 yıllara arasında hükümetin desteğiyle Altay, Çöçek ve Kulca'nın çeşitli yerinde Moğol ve Kazaklar için okullar inşa edilmiştir (Sauyrkan, 2019).

Baymolla Karekeoğlu Pekin'den döndükten sonra Altay'daki Mami Beysi'nin ve Vali Zhou'un tercümanı olarak görev almıştır. 1919 yılında Baymolla, Urumci'ye gelmiş ve bölge valisi Yang Zıngşin Hükümeti'nde çalışmıştır. Avbakiroğlu'nun kitabında Yang Zıngşin dönemindeki Baymolla ve Kanapıya Beysi'nin kendilerine ait bir tabur atlı asker olduğundan bahsetmiştir. Baymolla Karekeoğlu kendi taburuna ait Kazak askerlerini Urumçi, Manas, Kutubi ilçelerinden toplamış ve Urumci etrafının güvenliğini sağlamıştır (Avbakiroğlu, 2011:110). Baymolla Karekeoğlu'na ait atlı asker olduğunu Qabimolda Mancibayev de kitabında belirtmiştir. Sauyrkan'a göre Baymolla Karekeoğlu, 1922 yılında Şariphan Kögedayoğlu ile birlikte Vali Yang Zıngşin'la görüşmüştür. Görüşme sırasında Kazak maarifinin mevcut durumunu tartışmıştır. Görüşmeden sonra Baymolla'nın katkısıyla 1922

yılında bölge merkezi Urumci’de “Moğol-Kazak Okulu” inşa edilmiştir. Yeni okula çeşitli bölgelerden Moğol ve Kazak öğrenciler eğitim almıştır. Okul 1930 yıllarına kadar eğitimini sağlamış ve 1933’deki siyasi olaylar nedeniyle geçici olarak kapanmıştır. Sonra 1934 yılında kurulan yeni hükümetin desteğiyle pedagoji okulu olarak tekrar açılmıştır.

Şeng Şisay Hükümeti kurulduktan sonra Baymolla, hükümetin Halk İşleri Bölümü’nde Başkan Yardımcısı görevini üstlenmiştir. Sauyrkan’a göre Baymolla, Urumci’deki Kazak-Kırgız Kurultayı’nın açılmasına ve kurultaydan sonraki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği’nin kurulmasına katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Kazakça gazete, dergi ve kitapların basılmasını ve Kazakistan’dan bölgeye gelen Gaziz Kalbanov, Zıyat Şakerim, Salis Amire, Rayımcın Marsekov’un Urumci’deki çeşitli alanlarda çalışmasını sağlamıştır (Sauyrkan, 2019). Avbakiroğlu’nun kitabında Altay’daki Abak okulunun öğretmeni Seyitkazi Nurtayeoğlu’nu da Urumci’ye davet eden ve aynı zamanda onun Bölgesel Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği’ne Başkan olmasını sağlayan kişi Baymolla Karekeoğlu olduğundan bahsetmiştir. Bununla birlikte, Mamırhan Çokay, Selim Canazarov, Çabdan Erecepov, Termirali, Kerim, Sadık, Hüseyin’in Urumci’de çeşitli görevlere tayin edilmesini sağlamıştır (Avbakiroğlu, 2011:145). Bununla birlikte Baymolla Karekeoğlu, Urumci kenti etrafındaki Manas, Kutubi, Sanji ve Üçböken ilçelerindeki Kazakların maarif durumunu geliştirmek için destekler vermiş ve yeni okulların inşa edilmesine katkılar sağlamıştır.

Kazakların siyasi ve kültürel hayatına çeşitli alanlarda faaliyetler yapan ve aynı zamanda hükümetin desteğiyle çok katkılar sağlayan Baymolla Karekeoğlu, 1937 yılında Urumci’de tutuklanmış ve hapse atılmıştır. Uzun yıl sorgulamadan sonra 1940 senesinde idam cezasına kesilmiştir. Avbakiroğlu’na göre Baymolla, 1941 yılında Urumci kenti etrafında toprağa diri olarak gömülen 104 kişiden biri olmuştur (Avbakiroğlu, 2011:150).

### 3.3.2. Seyitkazi Nurtayoğlu

Seyitkazi Nurtayoğlu, diğer çeşitli kaynaklara göre Seyitkazi Nurtayev olarak da bilinmektedir. Günümüz Kazakistan'ın Akmola Eyaleti'nde dünyaya gelmiştir. Rusya'nın Troisk şehrindeki Rasûliye Medresesi'nde eğitim alan Seyitkazi Nurtayoğlu sonra Kazakistan'ın Akmola ve Semey Eyaleti'nde öğretmenlik yapmıştır. Seyitkazi'nin 1905 yılından sonraki hayatı Altay bölgesinde geçmiştir. Altay'da Abak Medresesi kurulduktan sonra Seyitkazi Nurtayoğlu, yeni medreseye öğretmen olarak davet edilmiştir. Onun mevzubahis medreseye gelmesiyle eğitim sistemi tamamıyla değişmeye başlamıştır. Medrese çok geçmeden usul-i cedidçe ders veren modern okula çevrilmiştir. Aynı zamanda Abak Mektebi'ne eğitim almaya gelen Kazak öğrencilerin sayısı gittikçe artmıştır. Şekil 14'te Seyitkazi Nurtayoğlu görülmektedir. Tarihi fotoğraf 1937 yılında Urumci kentinde çekilmiştir.



*Şekil. 14 Seyitkazi Nurtayoğlu (ortada) görülmektedir  
(Kaynak, Kayrat Bekenoğlu'nun arşivinden alınmıştır).*

1933 yılında Cin Şurin Hükümeti devrilmiş ve yerine Şing Şisay'in Hükümeti gelmiştir. 1934 yılında Seyitkazi Nurtayoğlu, Baymolla Karekeoğlu'nun davetiyle Altay'dan Urumci'ye gelmiştir. Urumci'de bulunan Kazak yetkilileri ortak karar alarak halkın eğitim ve kültür alanındaki seviyesini geliştirmek amacıyla dernek kurmuşlardır. 1935 yılında Urumci'deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneğinin ilk Başkanı Seyitkazi Nurtayoğlu olmuştur. Sauyrkan'a göre, Nurtayoğlu'nun başkan olmasıyla beraber bölgenin diğer kentlerinde

derneğin merkez şubeleri inşa edilmiştir (Sauyrkan, 2019). Çeşitli bölgelerde kurulan Kazak dernekleri halkın kültürel hayatını oldukça etkilemiştir.

Nurtayoğlu Seyitkazi dernek başkanıyken bölgedeki Kazak eğitiminin ilerlemesine katkı sağlamış ve Kazakların ikamet ettiği tüm bölgelerde okulların açılmasına dernek vasıtasıyla destekler sunmuştur. Seyitkazi sadece bununla kalmayıp aynı zamanda Ahmet Baytursunoğlu imlası ve Baytursunoğlu alfabesini bölgeye tanıştıran ilk Kazak maarifçilerinden biridir. Abak Medresesi'ndeyken 1913 yılı itibarıyla medrese öğrencilerine Baytursunoğlu imlasını uygulamıştır (Sauyrkan, 2019).

Mancibayev'e göre, Abak Medresesi mezunları Envar, Abbas, Kemal, Makat, Sultabay, Amirhan gibi öğrencileri daha sonra Taşkent'teki Orta Asya Üniversitesi'ne gönderilmiştir (Mancibayev, 2009:297). Seyitkazi Nurtayoğlu 1939 yılında dernek başkanı görevinden istifa etmiş ve Altay'a dönmüştür. 1944 yılından sonra Moğolistan'a geçmiş ve başkenti Ulanbatur'da vefat etmiştir.

### 3.3.3. Satıpdalı Nurbekoğlu

Çin'deki Kazak aydınları arasında adı çok meşhur olan kişilerden biri Satıpdalı Nurbekoğlu'dur. Satıpdalı Nurbekoğlu aynı zamanda cedit hareketinin etkisiyle yetişen kişilerden biridir. İle bölgesi Kazakları arasında Cedit Okulları'nın inşa edilmesini sağlayan Satıpdalı Nurbekoğlu, İle Kazaklarının maarif durumunun ilerlemesinde etkili olmuştur. Tarihi kaynaklara göre Satıpdalı Nurbekoğlu, 1870 yılında İle'nin Künes ilçesinde dünyaya gelmiştir. İle'deki cedit medresesinde eğitimi alan Satıpdalı daha sonra Küre'de görev almış ve hükümetin Kazak bölümünden sorumlu kâtip olmuştur. O Küre'deyken 1916 yılında Kazakistanlı Kalimolda Bektürin'le tanışmıştır. Bektürin'le tanışması yeni dönemin başlanmasına sebep olmuştur. Bektürin, Kazakistan'daki Cedit Hareketi'nin önemli etkililerinden biri olduğu için Satıpdalı Nurbekoğlu'na eğitim alanında çok katkılar sağlamıştır. Satıpdalı Nurbekoğlu, 1918 yılında Künes'te ilk kez Cedit Medresesi'ni inşa etmiş ve Kalimolda Bektürin'i medreseye öğretmen olarak davet etmiştir. Bektürin, 1918'den itibaren Satıpdalı medresesinde usul-i ceditçe ders vermeye başlamıştır.

Mancibayev'e göre medresede ilk olarak, Ebev Kudusoglu, Nüsiphan Könbayoğlu, Nurseyit Jiye Ali, Abdirasul Caypak, Abdil Kerimbekoğlu, Celal Han Bayambet, Nurahmet Satıpdalı gibi öğrenciler ders almıştır. Öğrenciler arasındaki Abdirasul Caypak, Nüsiphan Könbayoğlu, Celal Han Bayambet daha sonra Küre'deki Moğol-Kazak okuluna ve Ebev Kudusoglu ise Urumci'deki Moğol-Kazak okuluna gönderilmiştir (Mancibayev, 2009:335). 1920 yılından sonra Satıpdalı tarafından İle'nin çeşitli bölgelerinde usul-i ceditçe ders veren medrese ve modern okullar inşa edilmiştir.

1935 yılında Satıpdalı Nurbekoğlu, Künes ilçesinde kurulan Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin başkanı olmuştur. Dernek Başkanı Satıpdalı sonra dernek yardımıyla ilçenin çeşitli bölgesinde modern okullar açmıştır. Örneğin, Taldı'da "Turan Mektebi", Üçbulak'ta "Mıs Mektebi", Araltöbe'de "Çalışı Mektebi", Üçkepter'de "Kanabay Mektebi", Karabuvra'da "Süyinbay Mektebi", Kızıltal'da "Esimbek Mektebi" ve diğer köylerde "Akbuvrana Mektebi" ile "Kasimbek Mektebi"nin kurulmasına destek sağlamıştır (Mancibayev, 2009:338).

İle'deki Kazakların kültürel hayatının gelişmesine katkılar sağlayan Satıpdalı Nurbekoğlu'nu daha sonra 1939 yılında Urumci'ye davet etmiş ve Altay ile Çöçek şehirlerinden gelen Kazaklarla beraber hapse atılmıştır. Uzun süre sorgulamadan sonra 1941'da idam edilmiştir.

### 3.3.4. Şaripkan Kögedayoğlu

Çin'deki Kazaklar arasında en meşhur kişilerden biri Şaripkan Kögedayoğlu'dur. Onun ataları hem Cengiz Han soyundan hem de Kazak Hanlığı döneminde önemli görevler yapan tarihi şahıslardan olmuştur. Şariphan, tarihi kaynaklara göre 1898 yılında (çeşitli kaynaklarda 1901) Altay'da doğmuştur. İlk eğitimini Bilal Hazret'ten almıştır. Bilal Hazret Kazan bölgesinden Altay'a gelen Tatar öğretmeni idi. Medresede din dersleri yanı sıra dünyevi dersleri ve Rusça'yı da öğrenmiştir. Bilal Hazret dersini bitiren Şariphan daha sonra Kazakistan'ın Zaysan şehrine gitmiştir. Zaysan'dayken Kazakistanlı Kazak ve Tatar aydınlarla tanışmıştır. Onların sayesinde kendini çeşitli alanlarda daha geliştirmiştir.

Qabimolda Mancibayev'e göre, Zaysan kentindeki Şariphan Kögedayoğlu 1. Dünya Savaşı nedeniyle Altay'a dönmüştür. Altay'a kısa süre duran Şariphan sonra Baymolla Karekeoğlu'nun davetiyle bölge merkezi Urumci'ye gelmiştir. Urumci'de onlar Vali Yang Zıngşin'le görüşmüştür. Sauyrkan'a göre ikili görüşmede Kazakların siyasi ve maarif durumu dile getirilmiştir. Vali Yang, onların maarif alanına ilgili tekliflerini kabul etmiş ve Urumci'de Moğol ve Kazak öğrenciler için okul inşasını başlamıştır (Sauyrkan, 2019). Şariphan 1922 yılından itibaren Urumci'deki Moğol-Kazak okulunda eğitimini devam etmiş ve hükümetin Kazak bölümüne ilgili bürosunda görev yapmıştır. Daha sonra Vali Yang onu Altay'ın Burultoğay ilçesine hâkim olarak tayin etmiştir.

Şariphan Kögedayoğlu Altay'da görev yaparken Kazakların hem siyasi hem de kültürel alanlardaki gelişmesini desteklemiştir. Kazakların eğitim alması için yeni okullar açmış ve öğrencilerin bölgenin çeşitli yerlerinde eğitimini devam etmesini sağlamıştır. 1928 yılından sonra Yang Hükümeti yerine Cin Şurin iktidara gelmiştir. Altay halkı Cin Şurin Hükümeti'nin siyasi baskısından rahatsız olmaya başlamıştır. Dolayısıyla halk, Şariphan'ın hükümete karşı mücadelesini desteklemiştir. 1928-1933 yılları arası Altay halkı Cin Şurin Hükümeti'ne karşı isyan başlamıştır. İsyân sonrası Altay'da geçici hükümet ilan edilmiştir. 1934'te Şeng Şisay iktidara gelmesiyle geçici hükümet bölge hükümetiyle birleşmiştir. Yeni hükümet döneminde Şariphan, Altay vilayetinin valisi olarak tayin edilmiştir. Vali olduktan sonra Altay'daki Kazak maarifinin ilerlemesine katkıları sağlamıştır. Mancibayev'e göre Şariphan, 1935'te Urumci'de açılan Kazak-Kırgız Kurultayı'na katılmıştır. Kurultay sonrası Kazak yetkilileri birkaç önemli karar almıştır. Alınan karar vasıtasıyla Altay'daki Kazakların hem Çin'de hem de yurt dışında eğitim almasını sağlamıştır. Örneğin, Altay'dan Dalelhan, Kamel, Abbas ve Mahat gibi 21 öğrencinin Taşkent'te eğitim almasını, Türkistan Nogaybay, Halim Ömirtay, Tölegen, Kaptan

ve Masalim gibi 20 öğrencinin Urumci'deki askeri okulda eğitim almasını sağlamıştır (Mancibayev, 2009:324).

Şariphan Kögedayoğlu eğitim alanıyla beraber halkın medeni seviyesini geliştirmek için Kazakça gazete ve dergilerin açılmasını dikkate almıştır. Sauyrkan'a göre Şariphan, 1934 yılında Mukaş Cakeoğlu'nu Kazakistan'ın Zaysan kentine göndermiş ve basın için matbaa makinesini getirmiştir. 1934 yılından itibaren Altay'da ilk Kazakça "Hür Altay" Gazetesi ve "Yeni Altay" Dergisi yayınlanmıştır. Şariphan Kögedayoğlu 1935'ten sonraki maarif devrimi döneminde Altay bölgesinde bulunan bütün Cedit Medreseleri'ni modern okula dönüştürmüştür. Mancibayev'e göre Şariphan sayesinde 1935-1939 yıllar arasında Altay vilayetinde 104'den fazla modern okul inşa edilmiştir (Mancibayev, 2009:319). Sauyrkan'a göre Şariphan Kögedayoğlu bununla birlikte Altay bölgesindeki Uygur ve Moğolların okullarını inşa etmelerini ve aynı zamanda eğitim, kültür alanlarında derneklerini kurmasını desteklemiştir (Sauyrkan, 2019). 1935 yılından sonra Altay'da Moğol ve Uygur okulları, dernekleri açılmıştır.

1935 yılında Altay'da Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği kurulduktan sonra Şariphan, dernek vasıtasıyla bölgedeki sanayin gelişmesini ele almıştır. Bu kapsamda 1935'te dernek tarafından deri fabrikası kurmuştur. Mevzubahis fabrika, koyun ve keçi derisini toplayıp çeşitli ürünler yapmıştır (Mancibayev, 2009:320).

Şaripkan Kögedayoğlu, bütün hayatı boyunca Kazakların siyasi ve kültürel alanlardaki gelişmesi için hizmet etmiştir. Ne yazık ki, onun gibi çok değerli kişiyi diğer yetkililer gibi 1939 yılında Urumci'de hapse atmış ve uzun süre işkence ve şiddetli sorgulamadan son 1942'de idam etmiştir.

### 3.3.5. Ebev Kudusoglu

İsmi sadece İle Kazakları değil tüm bölgede meşhur Ebev Kudusoglu hakkında bugüne kadar kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Tarihi bilgilere göre Ebev, İle bölgesinde dünyaya gelmiştir. Nurlanoğluna göre Ebev'in dünyaya geldiği bölge Künes ilçesidir. 1901 yılında Künes'te doğan Ebev, ilk eğitimini Satıpalı Nurbekoglu tarafından açılan medresede almıştır. Medresede onunla birlikte ders gören Nüsiphan Könbayoglu'nun dediğine göre Ebev, aynı okulu 1916 yılında bitirmiş ve sonra Küre kentindeki Moğol-Kazak okulunda eğitim almaya başlamıştır. 1921 yılında mevzubahis Moğol-Kazak Okulun bitiren Ebev Kudusoglu, bölgenin siyasi merkezi Urumci'ye gönderilmiş ve Urumci'deki Moğol-Kazak Okulu'nda eğitim almıştır (Nurlanoğlu, vd, 2010:542).

Bölge merkezi Urumci'deki Moğol-Kazak Okulu'nu başarıyla bitiren Ebev, 1927 yılı itibarıyla Yang Zıngşin Hükümeti'nde görev almıştır. 1928'de Yang Hükümeti devrildikten sonra Cin Şurin Hükümeti'nde Urumci'deki Emniyet Müdürlüğü'nde Başkan Yardımcısı olarak tayin edilmiştir. Cin Şurin Hükümeti'nin yerine 1934'te Sheng Shicai Hükümeti geçince Ebev, yeni hükümetin Kültür ve Maliye Bakanlıkları'nın Başkan Yardımcısı olarak göreve tayin edilmiştir (Nurlanulı, vd, 2010:544). Aynı zamanda Ebev Kudusoglu Urumci'de kurulan Kazak-Kırgız Derneği'nin bölgedeki faaliyetlerine katkılar sağlamıştır. Bölge merkezi Urumci'de kurulan dernek vasıtasıyla Ebev, Seyitkazi Nurtayoğlu ile beraber Kulca kentine gitmiş ve İle Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin kurulmasına destek sağlamıştır (Sauyrkan, 2019).

İle bölgesinde Kazak-Kırgız Derneği kurulduktan sonra Ebev de diğer Kazak yetkilileriyle beraber maarifin gelişmesini ön plana almışlardır. Qurmanali Cüniskanov'un dediğine göre, İle'deki Aseyin, Demesin, Mahat, Kali, Hüseyin ve Numadi'lerin Taşkent'ten eğitim almasını Ebev Kudusoglu sağlamıştır. Ebev Kudusoglu, bölge merkezi Urumci'de görevdeyken 50'den fazla Kazak'ın Sovyetler Birliği'nden eğitim almasına katkıda bulunmuştur (Nurlanulı, vd, 2010:548). Daha sonra Ebev Kudusoglu da 1939 yılında hapse atılmış ve çok vakit geçmeden Urumci'de idam edilmiştir. Ebev Kudusoglu'nun bölgedeki Kazak maarifinin gelişmesine yaptığı katkı çok olmasına rağmen onun üzerinde geniş kapsamlı bilimsel araştırmalar henüz yapılmamıştır.

### 3.3.6. Devletgeldi Kusbekoğlu

İle bölgesinde dünyaya gelen Devletgeldi Kusbekoğlu, tarihi kayıtlara göre 1898 yılında doğmuştur. İle bölgesinin diğer bölgelere göre kültürel açıdan kendi özelliği vardı. Bölgede Çarlık Rusya'nın siyasi etkisi yanı sıra kültürel alanlardaki etkisi de devam etmekteydi. 1873-74 yılları itibarıyla İle bölgesi Çarlık Rusya hakimiyeti altında bulundu. 1983'de devlet anlaşması sonucuyla Mançu Hanedanlığı'na verildi. Dolayısıyla İle bölgesine gelen Ruslar, Tatarlar ve Nogayların nüfusu ağırlıktaydı. Tatar ve Nogaylar İle bölgesinin çeşitli kentlerinde medrese inşa etmişlerdir. Devletgeldi Kusbekoğlu, ilk eğitimini Tatar Medresesi'nde almıştır. Medrese öğretmeni ona dini derslerle birlikte dünyevi dersleri de öğretmiştir. Medresedeki eğitimini tamamlayan Devletgeldi, 1917'den son eğitimi devam etmek için Küre kentinde bulunmuştur. Devletgeldi eğitime Kentte Moğol ve Kazaklar için açılan okulda eğitim devam etmiştir. İki sene sonra Devletgeldi okulu tamamlamış ve Küre'deki İle Bölgesi Askeri Garnizonunda tercüman olarak görev almıştır (Sauyrkan, 2019). Uzun yıldır bu görevde bulunan Devletgeldi, İle bölgesindeki Kazakların eğitim ve siyasi alanı dahil diğer çeşitli alanlardaki gelişmelerine büyük destekler sağlamıştır. 1929, 1931 ve 1933 yıllarında ortaya çıkan siyasi olaylarda İle Kazaklarının güvenliğini ve bölgedeki halkın istikrarın sağlanmasını için elinden gelen katkıları sağlamıştır.

1934 yılında bölgede yeni hükümet kurulmuştur. Devletgeldi Kusbekoğlu, Şeng Şisay Hükümeti'nin İle'deki siyasi bürosunda görev almış ve aynı zamanda Kulca kentindeki tarım ve hayvancılık bölümüne tayin edilmiştir. Yeni görevlere gelen Devletgeldi, İle Kazaklarının kültürel alanlardaki hayatının gelişmesine destekler vermiştir. 1935'te Kulca kentinde açılan Kazak-Kırgız Derneği'nin kurulmasına ve derneğin bölgede çeşitli alanlarda faaliyetler yapmasına katkı sağlamıştır (Sauyrkan, 2019). Yeni hükümet desteğiyle 1937 yılında vilayet merkezi Kulca'da yeni okul açılmıştır. Tarihi kayıtlara "Qulja Ulttar Gimnaziyası" olarak bilinen eğitim merkezinde Uygur, Tatar ve Nogaylar yanı sıra Kazak öğrencileri de eğitim almıştır. Devletgeldi Kusbekoğlu'nun çabasıyla mevzu bahis okul ilk inşa edildiğinde 20'den fazla Kazak öğrenci gönderilmiştir. Eğitim alanında katkılar sağlayan Devletgeldi, daha sonra İle Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin başkanı olmuştur. Onun Dernek Başkanı olmasıyla 1938 yılından itibaren İle bölgesinin çeşitli yerlerinde modern okullar inşa edilmiş ve Kazakistan'dan okullara öğretmenler getirilmiştir. Devletgeldi, eğitim alanındaki ilgili çalışmalarını dernek tarafından gerçekleştirmiştir. Sonra Devletgeldi 1941 yılında bölgenin siyasi merkezine davet edilmiş ve Urumci'deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin başkanı olarak göreve başlamıştır (Nurlanoğlu, vd, 2010:35). Derneğin bölgedeki başkanı olan

Devlet geldi, eğitim dahil çeşitli alanlardaki faaliyetlerini yerine getiremeden 1942 yılında vefat etmiştir.

### 3.3.7. Menkey Mamioğlu

Çin'deki Kazakların siyasi ve kültürel tarihinde önemli şahıslardan biri Menkey Mamioğlu'dur. İsmi çeşitli kaynaklarda geçmesine rağmen Menkey Mamioğlu hakkında da bilimsel araştırmalar yapılmamıştır.

1899 yılında Altay'da dünyaya gelmiştir. Babası Mami Bey, Altay bölgesinde tanınmış etkili kişilerden biridir. Menkey eğitimini Abak Medresesi'nde almıştır. Abak Medresesi, Menkey'in babası Mami tarafından inşa edilmiştir. Medresedeyken Menkey, Seyitkazi ve Nureddin Hoca'dan dini ders almıştır. Medresede aynı zamanda Osmanlı Devleti'nden Altay bölgesine gelen Şakir denilen kişiden de ders almıştır. Abak Medresesi'nin özelliği din dersleri yanı sıra dünyevi dersleri de vermesidir. Abak Medresesi Menkey'in iyi yetişmesine ve kaliteli eğitim almasına katkı sağlamıştır. Medreseyi 1914 yılında bitiren Menkey, İstanbul'da eğitimini devam etmek için hazırlık yapmıştır. Fakat 1. Dünya savaşı nedeniyle bu maksadını yerine getirememiştir. Babası Mami Bey'in vefatından sonra Menkey, 1920'den itibaren babasının yerine geçmiş ve Abak Medresesi'nin eğitim faaliyetlerini aksatmadan devam ettirmiştir. Menkey Mamioğlu'nun Abak Medresesi'ne görevli olarak gelmesiyle birtakım reformlar yapılmıştır. Medrese daha sonra modern okul haline dönüştürülmüştür. Okuldaki öğrencilerin sayısı da artmıştır. Kazak, Tatar ve Nogay öğretmenler okulda dersler vermiştir. Abak Okulu, Menkey Mamioğlu döneminde Altay bölgesindeki en etkili modern okul olmuştur.

1928'den sonra Cin Şurin'in Doğu Türkistan'da vali olmasıyla bölge tarihinde yeni bir siyasi dönem başlamıştır. Yerel halk yeni gelen valinin uyguladığı siyasetinden rahatsız olmaya başlamıştır. Sonra bölgede Cin Şurin siyasetine karşı isyan başlamıştır. Başlayan isyan sonrası Menkey Mamioğlu Kazak yetkilileriyle birlikte hükümete karşı milli mücadele başlamıştır. 1933-34 yıllar arası Cin Şurin Hükümeti devrildikten sonra yerine Şeng Şisay iktidara gelmiştir. Menkey Mamioğlu, 1934 yılı itibarıyla Altay kentinde kurulan Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği'nin başkanı olmuştur. Dernek Başkanı olduktan sonra Menkey, Altay'daki Kazak maarifini canlandırmak amacıyla birtakım çalışmaları ele almıştır. Altay'ın tüm bölgelerinde yenide okullar inşa etmiştir. Şariphan Kögedayoğlu ile birlikte Altay Kazaklarının kültürel durumunu geliştirmek için çeşitli alanlarda katkılar sağlamıştır. Başta Abak Medresesi olmak üzere Altay'ın tüm bölgesinde bulunan medreseleri modern okullara dönüştürmüştür. Aynı

zamanda okuldaki eğitim sisteminin kalitesini yükseltmek amacıyla Kazakistan'dan (Kazak SSR) kitaplar getirmiştir. (Nurlanoğlu, vd, 2010:538). Bununla birlikte okulda mezun olan öğrencilerin Kazakistan, Özbekistan ve Sovyetleri Birliği'nin çeşitli eğitim merkezlerinde eğitimini devam etmesini desteklemiştir. 1935 yılında ilk 21 öğrenci Şariphan ve Menkey'in desteğiyle Sovyetler Birliği'nin çeşitli kentlerine eğitim almaya gönderilmiştir. Aynı yıl Çin'in çeşitli yerlerine de öğrenciler gönderilmeye başlamıştır (Sauyrkan, 2019). 1939 yılına doğru Altay'daki Kazakların kültürel hayatında tamamıyla değişiklikler olmuştur. Her bölgede yeni okullar açılmış ve halkın eğitim seviyesi gittikçe yükselmiştir.

Menkey Mamioğlu halkın kültürel hayatı yanı sıra siyasi alanlarda da katkılar sağlamıştır. Örneğin, Altay vilayetiyle Moğolistan'ın Bayan Ölgi bölgesi arasındaki sınır tartışmasında Menkey, büyük görevler almış ve iki ülke arasındaki sınır gerginini çözmek için çaba göstermiştir. Sonunda 1936 yılında sınır tartışmasına son vermiş ve yeni sınır anlaşması protokolünü imzalayan etkili kişilerden biri olmuştur (Nurlanoğlu, vd, 2010:539). Menkey Mamioğlu bununla birlikte, 1937 yılında Cin Şurin dönemindeki siyasi gergin sebebiyle Çin'in Gansu ve Qinghay eyaletlerine göç eden Kazakları, Altay ve Kumıl'a geri dönmesini sağlayan faaliyetleri yapmıştır. 1939 yılı itibarıyla Menkey Mamioğlu da bölgedeki diğer Kazak yetkilileri gibi "kurultay" bahanesiyle Urumci'ye davet edilmiş ve sonra tutuklanıp hapse atılmıştır. Uzun süre sorgulamadan sonra Menkey Mamioğlu, 1940 yılında ilk idam cezası kesilen etkili kişilerden biri olmuştur.

## SONUÇ VE ÖNERİ

20. yüzyıl itibarıyla Çin'in Sincan bölgesinde yaşayan Kazaklar'ın siyasi ve kültürel hayatında değişiklikler başlamıştır. 1904-05 yılından sonra Altay vilayeti başta olmak üzere Kazaklar'ın ikamet ettiği tüm bölgelerde yeni eğitim yani usul-i cedit okulları açılmaya başlanmıştır. İnşa edilen cedit okullarına Kazak eğitimcilerin yanı sıra Tatar, Nogay, Özbek hatta Osmanlı devletinden giden öğretmenler ders vermişlerdir. Türk dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen eğitimciler Kazak öğrencilerin yeni eğitim sistemiyle yetiştirmiştir. Aynı zamanda ceditce ders veren Tatar ve Nogay öğretmenler yerel medreselerin de cedit medresesi olarak değişmesine katkıları sağlamıştır. Kazak bölgesinde ilk cedit medresesi olarak tekrar inşa edilen medrese ise Abak medresesi olmuştur. Abak medresesinin tarihi 19. yüzyılın sonuna dayanmasına rağmen 1904'ten itibaren yeni usul-i ceditce ders veren medrese haline gelmiştir. Abak medresesinden sonra bölgedeki diğer medreseler de yavaş yavaş usul-i ceditce ders veren medrese ve okullara çevrilmiştir. Yeni sistemi benimseyen medreseler sadece eğitim vermekle kalmayıp medresede eğitim alan Kazak öğrencilerin dünyaya bakış açısının değişmesine çok katkı sağlamıştır.

Medresede eğitim alarak yetişen Kazaklar daha sonra bölgenin yeni kuşak aydınları olarak kabul edilmiştir. Burada altını çizmemiz gereken önemli faktörlerden biri, 20. yy başındaki Kazak aydınlarının oluşmasına katkı sağlayan önemli faktörlerden biri İstanbul ekolüdür. Yani İstanbul'da eğitim alan ve Osmanlı Devleti'nin kültürel hayatını yakından tanıyan aynı zamanda ondan etkilenen yeni kuşak aydınlarıdır. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda sansürden dolayı bunu söylemek zor olmuştur. Abdikadir efendi, İstanbul'da eğitim alan ve Osmanlı'dan aldığı eğitim sistemini Çin'deki Kazak bölgesinde uygulamaya çalışan ilk kişi olmuştur. Bu araştırmada bunun hakkında detaylı bilgi yer almaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nden gelen öğretmenler de Kazak bölgesinde eğitim vermiştir. Onları yerel Kazaklar "kara efendi", "molla efendi" olarak adlandırmıştır. Hatta ismi Şakir olarak bilinen ve aynı zamanda Osmanlı Devleti tarafından Altay bölgesine gönderilen bu şahıs, bölgedeki ilk usul-i cedit medresesi Abak mektebinde eğitim vermiştir. Çöçek bölgesinde açılan İsa Hacı medresesinde "kara efendi" olarak bilinen kişi de Osmanlı Devleti tarafından gönderilmiştir. Mevzubahis yeni medrese ve çeşitli bölgeden gelen eğitimcilerin sayesinde Şariphan Kögedayoğlu, Baymolda Karekeoğlu, Abdikadir Kasımoğlu, Ebev Kudusoylu, Satıbaaldı Nurbekoğlu, Nurtaza Çalgınbayoğlu, Menkey Mamioğlu, Devletgeldi Kusbekoğlu gibi yeni nesil Kazak aydınları ortaya çıkmıştır. Bu şahıslar daha sonra bölgedeki Kazakların siyasi ve kültürel hayatının gelişmesine katkıları sağlamıştır. Aynı zamanda çeşitli bölgelerde

modern okullar açmış ve Kazak öğrencilerinin yeni usul-i ceditte eğitim almasını desteklemiştir. Hatta yayınevini kurmuş ve gazete, dergilerin çıkmasını ele almıştır. Dolayısıyla 1934 yılından sonra “Hür Altay”, “Tarbağatay”, “Han Tanrı”, “İle Vilayeti Kazak Gazeti”, “Bilim Arnası”, “Çölpan” gibi gazete ve dergiler açılmıştır. Kazak aydınları sadece eğitim ve yayınla kalmamıştır. Halkın kültürel seviyesini artırmak amacıyla bölgede Kazak tiyatrosunu inşa etmeye başlamıştır. Urumci, Altay, Kulca ve Çöçek kentlerinde Kazak tiyatrosu kurulmaya başlanmıştır. Tiyatroda “Kız Jibek”, “Er Tarğın”, “Saliha-Samen”, “Kozı Körpeş-Bayan Suluv” vesaire tarihi destanlar sahnede yer almıştır. Bununla birlikte Kazaklar’ın ikamet ettiği bütün bölgelerde okullar inşa edilmiştir. Kazak aydınları okulların açılmasını sağlamak için Kazak-Kırgız derneğini kurmuştur. Derneğin kurulmasıyla 1935’ten sonra yeni bir dönem başlamıştır. Bölgedeki bütün Kazak aydınları dernek etrafında toplanmıştır. Dernek vasıtasıyla eğitim, kültür ve siyasi varlığını daha da kapsamlı bir şekilde sürdürmüştür. Kazak aydınları dernek desteği ile öğrencilerin Çin’in çeşitli bölgelerinde eğitim almasını sağlamıştır. Aynı zamanda dernek tarafından bazı öğrenciler Kazak SSR, Özbek SSR ve Sovyetler Birliğinin Moskova ve Varşova gibi çeşitli şehirlerinde eğitim almasını desteklemiştir. Mevzubahis faaliyetler 1938-39 yılına kadar sansürlü devam etmiştir.

1912’de bölgenin siyasi tarihi açısından yeni bir sayfa açılmıştır. Mançu Hanedanlığı’nın yerine milliyetçi Çin hükümeti gelmiştir. Milliyetçi Çin hükümeti döneminde Kazak aydınları eğitim, kültür ve diğer alanlardaki faaliyetlerini aksatmadan devam ettirmiş ve din, eğitim alanlarındaki düşünce fikirlerini açıkça ortaya koymuştur. Çeşitli siyasi olaylar sonucunda iktidara gelen Çin hükümeti her ne kadar engel olmaya çalışsa da Kazak aydınlarının hedeflerini durduramamıştır. Milletın maarif durumunu geliştirmek ve dini inançlarını korumak için sonuna kadar direniş sağlamıştır. Dolayısıyla Kazak aydınlarının sayesi temelinde, Çin’in kültür ve diğer alanlardaki asimilasyon siyaseti etki verememiştir. Siyasi baskının artmasına rağmen Kazak aydınları, hükümetinin asimilasyon politikasına karşı hem dini hem de eğitim alanlarındaki faaliyetlerini sağlamıştır. Çeşitli alanlarda yapılan faaliyetler neticesinde, 20. yy başındaki Kazakların kültürel hayatı ve dini anlayışı aynı zamanda siyasi düşünceleri ilerlemiştir.

1938-39 yılından itibaren bölgede farklı bir siyasi dönem başlamıştır. Kazak aydınlarına yönelik siyasi baskı daha da artmıştır. Şeriphan Kögedayoğlu, Akit Ülümjioğlu, Nurtaza Çalgınbayoğlu, Baymolla Karekeoğlu, Ebev Kodusuğlu gibi çeşitli alanlarda faaliyetlerini devam ettiren Kazak aydınları Urumci kentinde hapis edilmiştir. Siyasi soykırım sadece bölge merkezinde değil aynı zamanda Altay, Kulca ve Çöçek gibi tüm illerinde de devam etmiştir. 1938-1941 yıllar arası siyasi baskı ve soykırım neticesiyle bölgede 300’den fazla milli önderler

idam edilmiştir. Hükümet halkın kültürel hayatını asimilasyona uğratmak amacıyla her türlü siyasi baskıları uygulamıştır. Hükümetin siyasi baskınına karşı Kazaklar 1939-40 itibarıyla ayaklanmaya başlamıştır. Altay bölgesi başta olmak üzere tüm Kazak illeri milli mücadeleyi devam ettirmiştir. Bölge 1940 yılda son siyasi mücadelenin yeni bir sayfasını açmıştır. Millî mücadele 1951'e kadar devam etmiştir.

Çalışmada, halkın yeni okullarda eğitim almasını sağlayan ve dini, siyasi görüşlerinin geliştirmesine katkıda bulunan Kazak aydınları üzerinde yapılmıştır. Kazak aydınlarının ortaya çıkış nedeni, alt temeli ve çeşitli alanlarda yaptığı faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Aynı zamanda aydınların hayatı hakkında bilgi verilmiştir. Medresede ceditce eğitim alan ve aynı zamanda modern okullarda yetişen yeni kuşak aydınlar daha sonra ne gibi faaliyetleri devam ettirdiğine dair bilgiler de yer almaktadır. Sonunda bununla birlikte ortaya koyabilecek birkaç önerimiz vardır. **Birincisi**, 20. yy başındaki Kazakların eğitim, kültür ve siyasi tarihi Türkiye'de daha araştırılmamış bir konudur. Mevzubahis alanla ilgili bilimsel çalışma yapılması için sadece Türk diline sahip olması yeterli olmayabilir. Bu konu üzerinde bilimsel araştırma yapmak isteyen kişi Türkçe ile beraber Kazakça, Uygurca, Çince, Rusça ile İngilizceye hâkim olmalıdır. Aynı zamanda bazı tarihi belgeler eski Çin ve Arap harfi (Çağatayca) ile yazıldığı için eski Çince ve Arapça metinleri okuyabilmeleri gerekmektedir. **İkincisi**, bölgenin tarihine ilişkin arşivler Çin, Tayvan, Moğolistan ve Kazakistan ile Rusya'da saklanmaktadır. Çince kaynaklar hala açılmamıştır. Kazakistan, Moğolistan ve Rusya arşivlerinde bulunan Kazak tarihiyle ilgili belgelerin dikkate alınması gerekmektedir. Almatı'daki devlet arşivi ile Moskova'daki devlet arşivlerinde yeterince eski belge ve tarihi fotoğraflar saklanmaktadır. Aynı zamanda bazı şahısların hatıraları ve arşivleri de dikkate alınmalıdır. **Üçüncüsü**, Türkiye'de yapılan araştırmalar çoğunluklu olarak Doğu Türkistan'ın siyasi tarihi veya bazı şahısların mücadele tarihi üzerinde (örneğin, Osman Batur) ele alındığı için Kazakların siyasi, kültürel ve diğer alanlardaki tarihiyle ilgili bilimsel çalışmalar henüz yapılmamıştır. Bu eksikliğin dikkate alınması gerekmektedir. **Dördüncüsü ise** Doğu Türkistan'da ikamet eden Kazakların 20. yy başındaki Osmanlı Devleti ile ilişkileri hala araştırılmamış konulardan biridir. İkinci Abdülhamid döneminde Altay, Kulca ve Çöçek Kazakları Osmanlı Devleti ile kültürel ilişkilerini kesmemiştir. Bazı Kazak yetkilileri çocuklarına "İslambol" (İstanbul), "Türkiye" gibi adları koymuştur. Aynı zamanda hac seferi bahanesi ile Osmanlı Sultanlarıyla görüştüğüne dair halk arasında bilgiler dolaşmaktadır. Hatta Balkan savaşı döneminde Altay Kazakları başta Cakabi olmak üzere tüm yetkilileri Osmanlı Devleti'ne maddi destek gönderdiği kaydedilmektedir. Bunun gibi tarihi olayların dikkate alınması gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve daha sonra ortaya çıkan İttihat ve Terakki döneminde

Kazak bölgesine gönderilen öğretmenler ve aynı zamanda bazı bilinmeyen şahıslar hakkında henüz araştırma yapılmamıştır. Bu konunun da dikkate alınması gerekmektedir.



## KAYNAKÇA

- ABDİLDABEKOVA, A. (1994), *İstoriya Kazahistana*. Almaty.
- ABDURIZAQ, B. (2014), *Congguo Qazaq Aqparat-Baspasöziniñ Qısqaşa Tarihi*. Ürimci: Şinjiang Castar-Örender Basbası.
- ABİLQAQQIZI, M. (2010), *Çeng Padşalığı Davirindegi ŞinJiang*. Ürumci: Şinjiang Esemöner-Foto süret Basbası.
- ABİLQASMOV, MALQABAKOV, MEKTEPTEGİ (1993), *Qazaq Tili Jönündeği Revolütsiyadan Burıǵı Zerittewler*. Almatı.
- AQMANOĞLU, K, & Qusımanoǵlu, B. (2004), *Altun Savan Qazaq Oquv-agartuvu*, Ürumci: Şinjian Castar – Örender Basbası.
- AQINQIZI, B. (2004), *Duvbek*. Peking: Uluttar Basbası.
- AQKEME. (2009), *Tarbagatay Aymaqtıq 2.Orta Mektep*, Çöşek: Mektep Basbası.
- ANİVAŞOĞLU, N. (2013), *Qazaq Halıq Agatıvı*. Ürimci: Şinjiang Halıq Basbası, Şinjiang Halıq Baş Basbası.
- ASILOĞLU, O. (2012), *Tarbagatay Tarlandarı*. Ürumci: Şinjian Esemöner-Foto Süret Basbası.
- ASQAROĞLU, K. (2002), *Şeripkan Kögedayev*. Peking: Ulttar Basbası.
- AVBAKİROĞLU, G. (2011), *Baymolla Karekeoǵlu*. Beijing: Ulttar Basbası.
- AYDARQANOĞLU, R. (2012), *Akit Tanuv*. Kuytun: İle Halık Baspası.
- AYTCANOĞLU, S, ANÜVAR, A, SERSENBAYEV, N & KOCARSILANQIZI, A. (2013), *İle Tarihi Matariyaldarı*. Qulja: İle Jinşing Savda Çekti Cavapkerşilik Serikteştigi Yayını. Cilt 16-20. S.423-724.
- BAPİN, B. (2007), *Balkaş Bapın*. Almatı: El-Şecire Basbası.
- BAYTURSUNOV, A (1998) *Ahmet Bayrusunov Şigarmaları*, Almatı.
- BOZIMBAYQIZI, G. “Aqmet Baytursunoǵlu ve Kazak Ceditçiliǵı”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Yayınları 4/1. 2015.
- ÇAO, Ç. (2014), *Xinjiangdagi Ulttardıñ Kısqaşa Tarihi*. Ürumci: Şinjiang Halıq Basbası, Şinjiang Halıq Basbası.
- ÇANŞİEV, M. (2001), *Zhongguo Tatar Maarip Tarihi (Uygurça)*, Ürumci: Şinjian Heliq Naşireti.
- DOQAS, Q. (1996), *Ofiserdin Qoyun Depterinen*. Peking: Ulttar Basbası.

ESBOLOĞLU, M. (1926), *Bastavuş Jagrapıya Derstigi*. Maskew: Qazaqstan Memleket Basbasınıñ Kün Çıǵıs Bölümi.

Denzin, N., & Lincoln, Y. (2005). *The Sage Handbook of Qualitative Research* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage

FANG RUO, Yu (2005). *Population Scale Çanges and Populatin Distribution of Kazakhs in Xinjiang*. Journal of Xinjiang University (Philosophy Social Science). Vol.33, No.4

İZATOV, A (1999), *Aǵartıw Alqabında*, Qulja: İle Oblıstıq Ügüt Bölümi Basbası.

CANABILOĞLU, K, JUSANBAYULI, K, QAPSAMETULI, A, ZEYNELULI, Ş. (1994), *Abaq Kerey*. Kuytun: İle Halıq Basbası.

CASTABAN ÇECERESİ (2015), *Ürimci Basbası*

JUI, Kuanzhong, NUSAĞATKIZI, S, ÇA Tiannu, Nurdilda, MAHMETULI, T, & NURMETKANULI, Y. (2010), *Biting Tarihi Materiyaldarı*. Jimisar: Jemsarı Baspası.

CÜNİSOĞLU, J. (2012), *İlenin Tarihi Şejiresi*. (Baskı 2), Küytin: İle Halık Baspası.

QADYROV, M. “*Qurgızistan’da Ceditçilerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri*”, Dini Araştırmalar, Temmuz – Aralık 2014, Cilt:17, Sayı:45, ss. 159-172

KAFESOĞLU, İ. (1984), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, Metinler Matbası.

KANAPİN, K (2011), *Otız Segiz Cıl Qıtayda*. Almatı.

KEŞİMOV, M (1913), “*Evliya Ata*”, Ay Qap Dergisi

QIDIRAŞAYEV, A (1995), *A. Baytursunnun Adistemelik Murası*, Almatı.

QORDABAYEV, B. (2010), *Minguo Devrindegi Şinjiang*. Ürimci: Şinjian Esemöner – Foto Süret Basbası.

KUL, Ö. (2009), *Sincan Bölgesi Millî Mücadele Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.

QUSBEGİN, B. (2002), *Zuvqa Batur*, Bejing: Ulttar Basbası.

QURMANĞALIYOĞLU, O, NURQUSIMANULI, E, & MOLDAŞULI, B. (2013), *Ürimci Qazaqtarının Oquv-Aǵartuv Tarihi*. 2.Cilt, Pekin: Ulttar Basbası.

MAMİYEV, Ş. (2011) *Maweli Bayterek*, Ürimji: Şinjiang Jastar-Örender Baspası.

MANGAZQIZI, S, ASEYİNOĞLU, A. (2015), *Tayav jene Osuzamangı Oqıv-Agatıv Tarihi*. Ürimci: Şinjiang Esemöner-Foto Süret Basbası.

MANCIBAYEV, Q. (2009), *Qazaq Oquv-Agartuv Tarihınan Qısqaşa Dereker*. (Baskı 2), Ürimci: Şinjian Halıq Basbası.

MARAŞ, İ. (2002), *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötüken.

MEKTEP, A. *Türk Birliğinin Bayrakları İsmail Bey Gaspıralı ve Qazaqlar*. İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları, Bildiriler, 2003, Ankara. S. 149-243.

Merriam, S. B. (2015). Nitel Araştırma- Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber. (S. Turan, Çev.) Ankara: Nobel

MUQAYOĞLU, B. (2015), *Altayga JCangaşa Okquvdi Tungğış Taratıvşı – Nürettin Mugalim*. “Altay Ayası” Dergisi.

MÜLİKOĞLU, S, JUMAQANULI, K, MERKİTBAYOĞLU, E, ŞEMİSQIZI, N, & SEYİLQANQIZI, B. (2014), *Altay Qalası Tarihi Matariyaldarı*. Altay: Altay Aymaktıq Gazetqana Basbası. S.44-117, Cilt 1-3.

NA, LA. (2006). *The Population and Distribution Pattern of Xinjiang Nationality in the Late Qing and People's Country Period [J]*. Heilongjiang National Series, 3, 013.

NURLANOĞLU, S, SADIQ, A, & SERSENBAYEV, N. (2010), *İle Tarihi Matariyaldarı*. Qulja: İle Gazetesi Basbası.

NURLANULI, S, SADIQ, A, SERSENBAYEV, N & NESİPBEKULI, B. (2009), *İle Tarihi Matariyaldarı*. Gulja: İle Gazetesi Baspası.

NURAKINULI, D, SERSENBAYEV, N, & TURDI, T. (2006), *İle Tarihi Matariyaldarı*. Kulja: İle Jinxing Savda Şekti Javapkersilik Seriktestigi Baspası.

OMAROV, K. (2005), *Şonji Şejiresi*. Guçung: Şonji Baspası.

ÖZERVARLI, M.S. (1998), *Kelâm'da Yenilik Arayışları*, İstanbul: İSAM Yay.

PIRMANOV, A. (1997), *Kazak İntellegentsiyası*, Almatı Baspası.

RAQMETOLDA, E. (2016), *Şıgıs Türkistan hem Alaş Kozğalı İdeyası*  
<https://abai.kz/post/44702> (Alıntı tarihi: 25.05. 2021)

SADIQ, A, SERSENBAYEV, N, & TURDU, T. (2007), *İle Tarihi Matariyaldarı*. Qulja: İle Gazetesi Basbası.

SAPOJNİKOV, V, V. (1911), *Monğolskiy Altay Ertiş i Hobda*. Tomsk.

SERSENBAYEV, N. (2006), *İle Tarihi Matariyalı*. Kulja: “İle Gazeti” Baspası.

SAUYRKAN, E (2017), “*Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği ve Faaliyetleri*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tük Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Seminer çalışması, Konya.

SEYTOĞLU, A. (2010), *Menguo Devrindegi Şinjiang Oquv-Agartuvu*. Şinjiang Qoğamdıq Ğılımlı Dergisi.

SEYTULI, A. (2015), *Minguo Devirindegi Kazak Tarihi*. Ürimji: Xinjiang Asemöner-Fotosüvret Baspası.

SHAWUERHAN, Y, & MAKHABBAT, A. (2017), *Sincan Bölgesi Urumci'deki Kazak-Kırgız Kültür Eğitim Derneği ve Faaliyetleri*. 4. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmalar Sempozyumu, 26-28 Nisan 2017, Cilt 3, Niğde. S. 709-718.

ŞING, L. (2006), *Zhongguo Xinjiang Tarihi jane Kazirgi Jagdayı*. Ürimji: Xinjiang Halk Baspası.

SÜLEYMENOV, B (2014), *İsmail Gaspıralı jane Kazaq Kalamgerleri*, ENU, Habarşı Dergisi (2). Astana.

SVETLANA, K (2002), Kazakistan'da Ceditçilik

<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356332&/Kazakistanda-Cedit%C3%A7ilik-Do%C3%A7.-Dr.-Svetlana-Kovalskaya-> (Alıntı tarihi: 20.04. 2021)

ŞAYMARDANOĞLU, M. (2015), *Şeripqan Kögedayev Tuvralı Estelikter*. Urumci: Xinjian Halık Baspası.

*TÖRELER ŞECİRESİ* (2012), Şen Cen: Shen Zhen Basbası.

YUIQI, Sh, ÇAOMING, Gao, HAN, Du, QINGLING, Zhou. (2000), *Şinjiang Üş Aymaq Tönkeris Tarihi*. Beijing: Ulttar Basbası.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi

Şekil 1: [http://blog.sina.com.cn/s/blog\\_4da512720102xoh1.html](http://blog.sina.com.cn/s/blog_4da512720102xoh1.html)

(Alıntı tarihi: 25.03.2021)

Şekil 2: <https://zhidao.baidu.com/question/2116131053279162707.html>

(Alıntı Tarihi: 13.04.2021)

Şekil 3: <http://www.p1878.com/bbs/viewthread.php?tid=94154>

(Alıntı Tarihi: 14.04.2021)

Şekil 4: [http://blog.sina.com.cn/s/blog\\_4da512720102xoh1.html](http://blog.sina.com.cn/s/blog_4da512720102xoh1.html)

(Alıntı tarihi: 25.03.2021)

Şekil 5: <https://zhidao.baidu.com/question/2116131053279162707.html>

(Alıntı Tarihi: 13.04.2021)

Şekil 6: <http://www.p1878.com/bbs/viewthread.php?tid=94154>

(Alıntı Tarihi: 14.04.2021)

Şekil 7: [http://blog.sina.com.cn/s/blog\\_4da512720102xoh1.html](http://blog.sina.com.cn/s/blog_4da512720102xoh1.html)

(Alıntı tarihi: 25.03.2021)

Şekil 8: <https://zhidao.baidu.com/question/2116131053279162707.html>

(Alıntı Tarihi: 13.04.2021)

Şekil 9: <http://www.p1878.com/bbs/viewthread.php?tid=94154>

(Alıntı Tarihi: 14.04.2021)

Şekil 10: [http://blog.sina.com.cn/s/blog\\_4da512720102xoh1.html](http://blog.sina.com.cn/s/blog_4da512720102xoh1.html)

(Alıntı tarihi: 25.03.2021)

Şekil 11: <https://zhidao.baidu.com/question/2116131053279162707.html>

(Alıntı Tarihi: 13.04.2021)

Şekil 12: <http://www.p1878.com/bbs/viewthread.php?tid=94154>

(Alıntı Tarihi: 14.04.2021)

**EKLER**

*Ek-1 Kazak Aydınlarından bir grup, Urumci (1937)*

*Oturarlardan soldan üçüncü kişi S.Nurtayoğlu*

*(Kaynak: Korğas merkez arşivinden alınmıştır)*



*Ek-2 "Hür Altay" Gazetesi (1938)*

*(Kaynak: Quvandıq Köbenoğlu Asqarov arşivinden alınmıştır)*



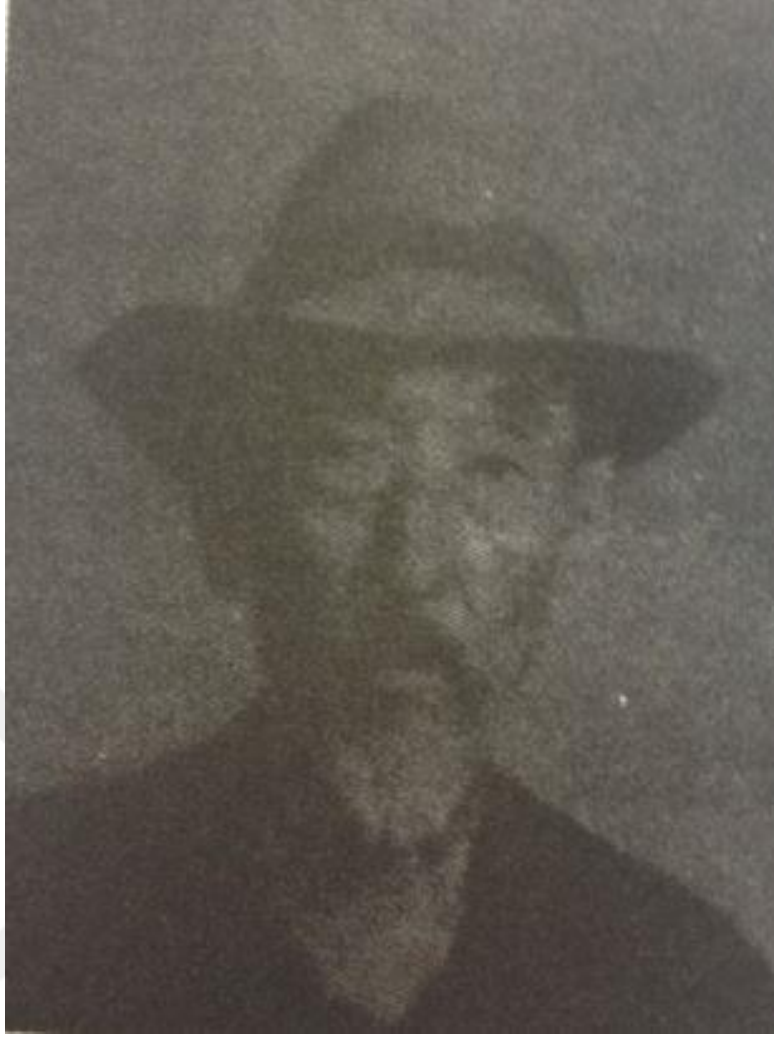
**Ek-3** Sağdan ikinci kişi Meyrman Ermektasoğlu (oturan)  
(Korđas merkez arşivinden alınmıştır)



*Ek-4 Baymolda Karekeoğlu, Urumci  
(Qıyzat Evbekir'in kitabından alınmıştır)*



***Ek-5** Nurtaza alğınbayoğlu  
(E. Sauyrkan arşivinden alınmıştır)*



**Ek-6** Ebdikadir Ependi Kasımoğlu  
(*E. Saurykan arşivinden alınmıştır*)



*Ek-7 Memiy beysi ve oğlu Qanapıya Beysi (1900)*

*(Kaynak: Monđolskiy Altay Ertiş i Hobda kitabından alınmıştır)*



**Ek-8** Altay'daki Kazak Aydınlarından bir grup, 1942

(Kerey.kz sitesinden 29.04.2021 tarihinde alınmıştır)



**Ek-9 Çöşek Mektebinin mezunları**

*Soldan (oturanlar): Qaldıbay Qanapın, Balqaş Bapın, Anıvar Salcan, Duvbek Şalğınbayoğlu*

*İkinci Sıra (soldan): Anıvar Cakülin, Santirbay, Müsilmanbek Toğısov, Telmuhambet Qanağatov, İliyas Aqşın*

*Üçüncü Sıra (arka sıra): Çayahmet Töykin, İbiray, Qayrılbaşar Töykin  
1946, Çöşek*

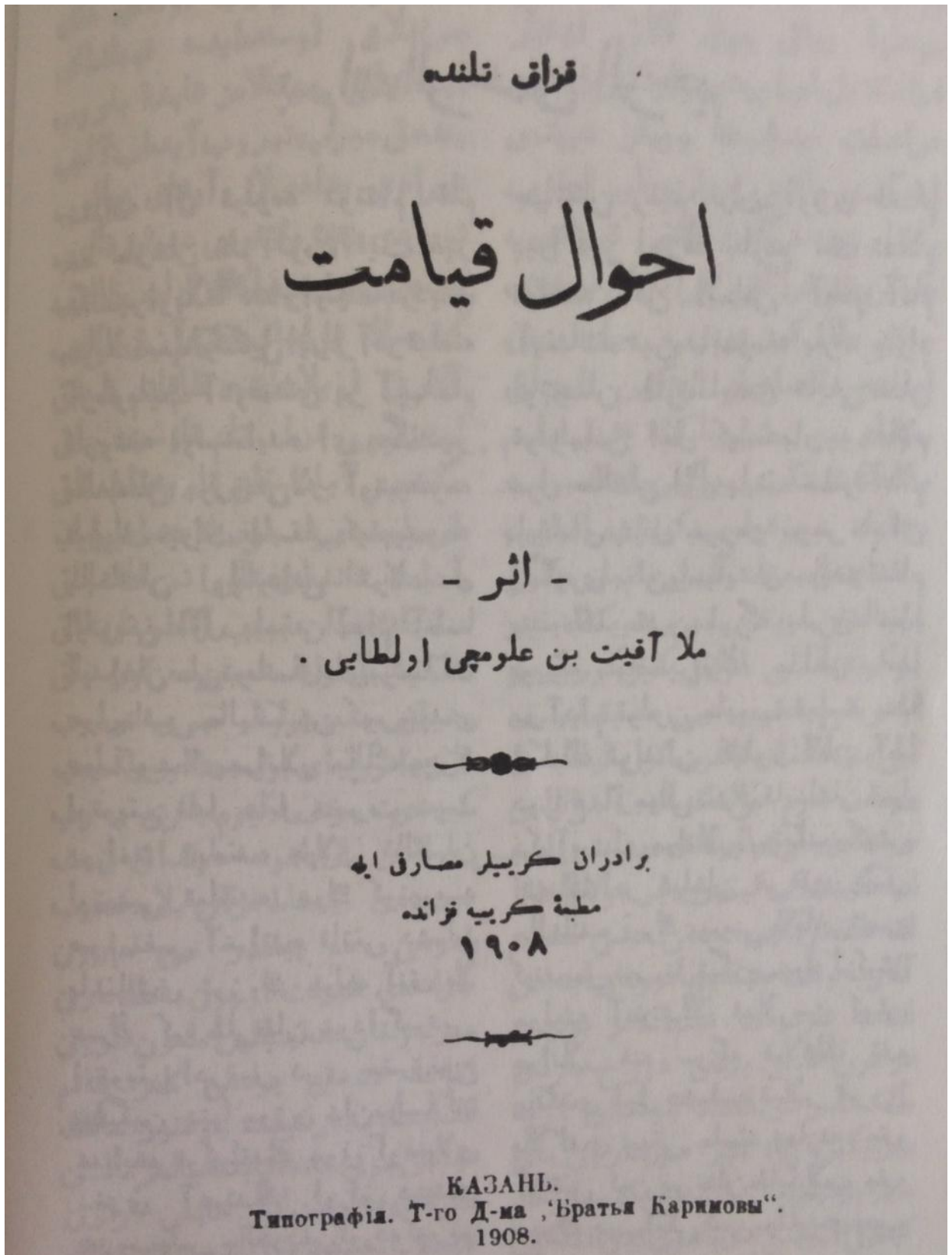
*(Kaynak: Qaldıbay Kanapın'nin kitabından alınmıştır)*



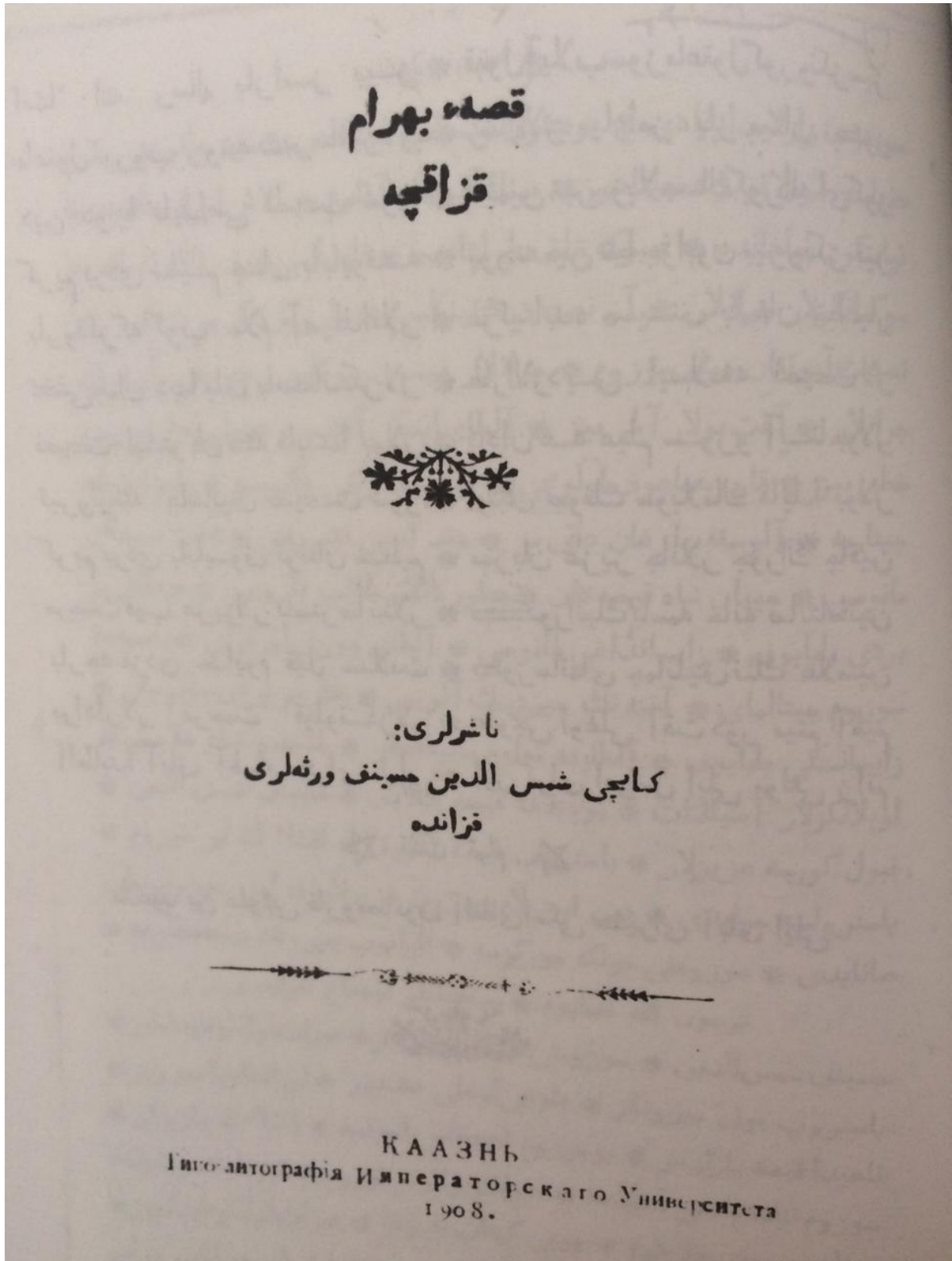
**Ek-10** Alaş Aydınları Çöçek kentinde, 1918  
(Kaynak: Edil Masalimoğlunun arşivinden alınmıştır)



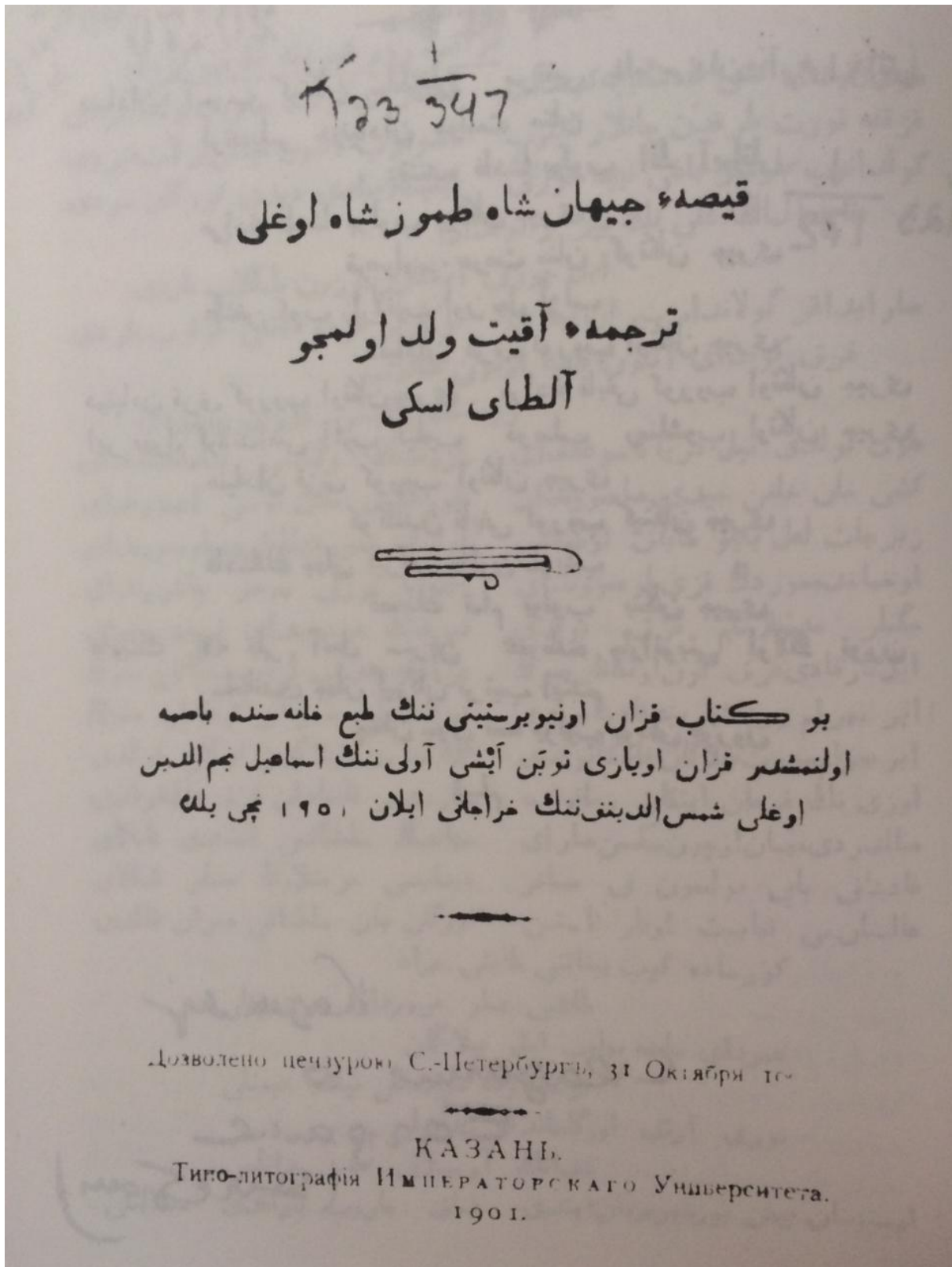
**Ek-11** Muhammed Momun Haziret tarafından inşa edilen Camii'nin eski kubbesi



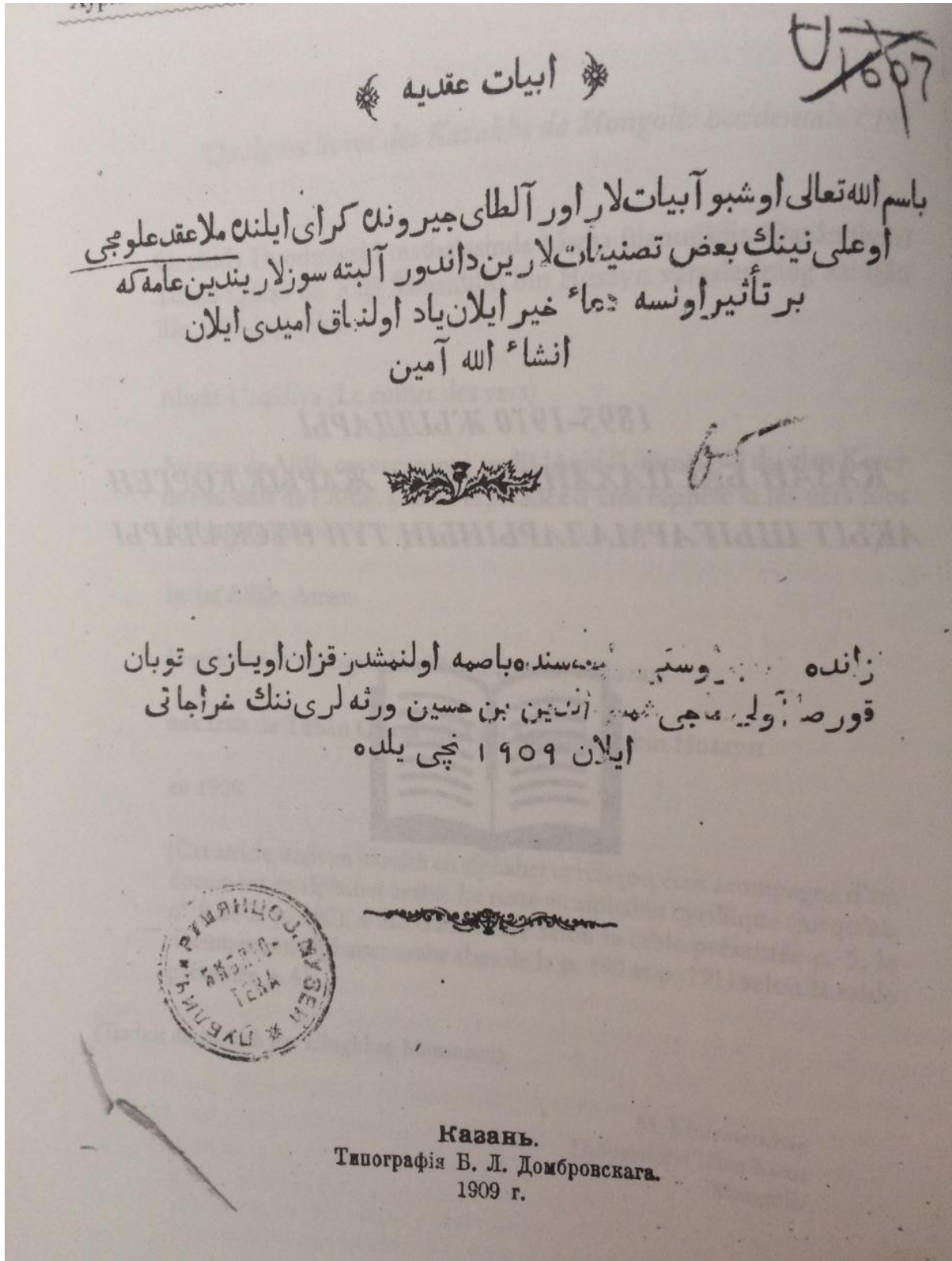
Ek-12 Akit Ülümjioğlu'nun Kazan'da basılan "Ahuval Qiyamet" adlı eseri



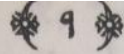
**Ek-13** Akit Ülümjioğlu'nun Kazan'da basılan "Qıysa-i Baharam" adlı eseri



Ek-14 Akit Ülümjioğlu'nun Kazan'da basılan  
“Qıysa-i Cihanşah Tamuzşah Oğlu” adlı eseri



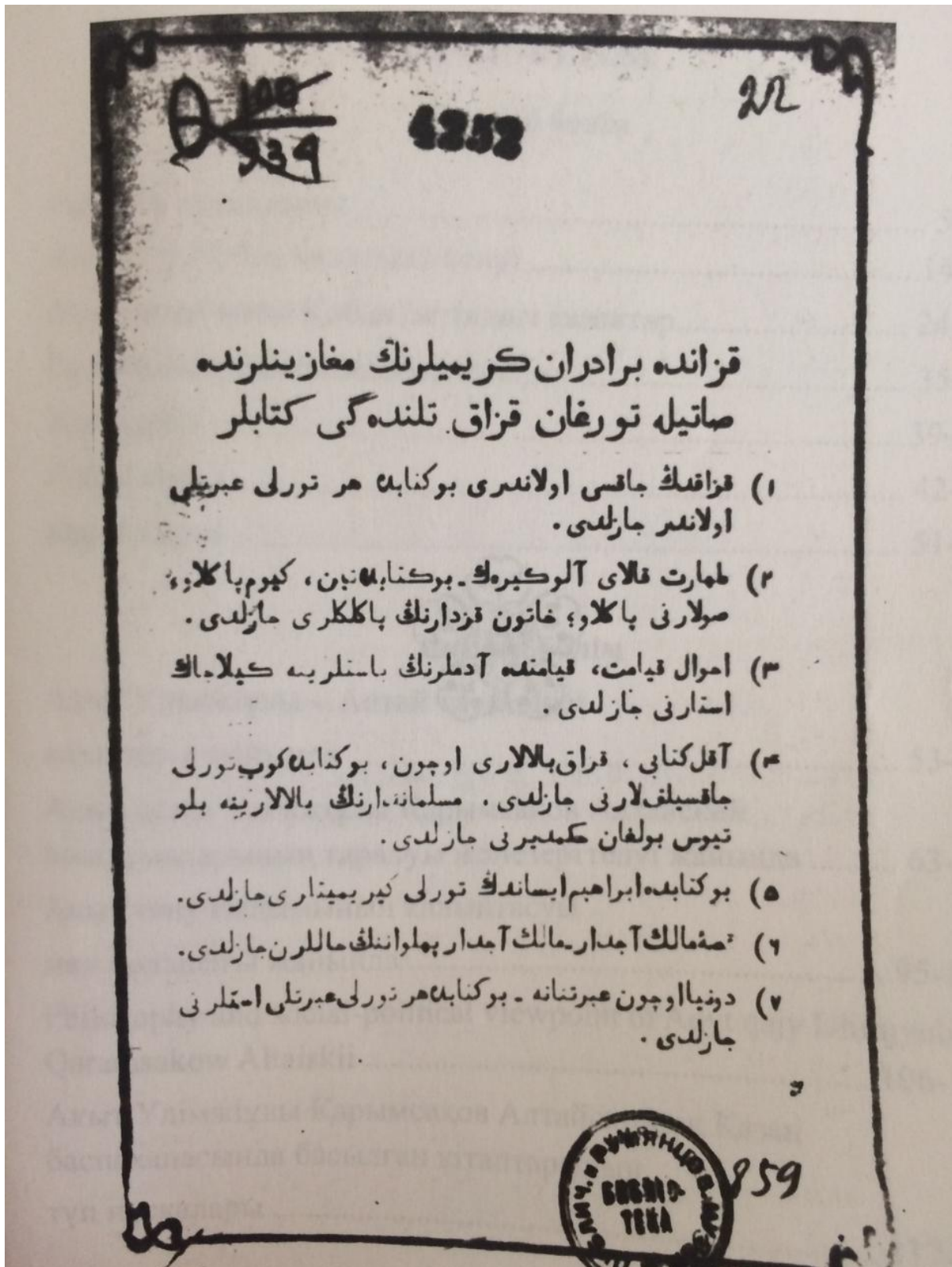
Ek-15 Akit Ülümjioğlu'nun Kazan'da basılan "Abiat Akidiye" adlı eseri



مونی ایوتقانمین جهانداپ \* آیوتقان کیشی دیم آلوب \*  
اوشبو جردا آزرآق توقطاسون قلام چابانداپ

## آبیات ملاعقدبن علوجی

آل جرانلار تنکلای بیر \* عقددان بر آزنوسقهنی \* زیراک دیدی غلایق \*  
سوزکه مایدا اوستانی \* آخراتک صوراؤی آز \* آدام ننگ دینکه فیصقانی \*  
خور قزوندای اوزونه \* بنداننگ سویوب قوچقانی \* قوشقان جارونک  
خاتنونک \* جراسوب تورسه آقلونک \* اونان دوشمان اوتارمه \* اولسون  
دیهسه کورالمای \* آطاسی برکه جاقنونک \* آلاش دیکن آروصونک \* آطاسی  
باشقه آلوصونک \* اودا طانکبه جیکتلار \* آلاشقه کیتسه ناموسونک \* دوشمانغه  
ایلون برمکن \* آلاشدان ضورلوق کورماکان \* ایلکه توتقه ایرونک صول \*  
آزوی کیراقارو صونک \* آق صونکقاردی تولاکان \* آزؤین طاسقه بیلاکان \*  
ایر جیکتونک صولبولار \* آروسقه چاؤیب آغالار \* کوسولوب آباق چراکان \*  
آقولوتوب سزجهاننونک \* آینالاسوزدی آدامنونک \* آقولو آوبارمایتون \*  
اوروئی جاقین ناداننونک \* داؤلت بییتسه باسونه \* اویدان چیقباى  
مینکقیلدار \* آراسنده ایکی اویدونک \* دومبورادای تینکقیلدار \* آؤیل  
اویکه فیسقسیب \* صاؤیصقانداى چینکقیلدار \* مینازوبولار قوروص ایتسه \*  
جاؤغان قاردای بورقیلدار \* قوی قوزوسی جوغالسه \* دیروت تیکلنداى  
بورقیلدار \* اوساک آیتار آؤلونه \* اوزونونک جاقین باؤرونه \* دلاده  
جوروب تارولار \* کیدایکه برکان صاؤنونه \* جیبور بولسه اولوغونک \* جیم  
خور اوسکن سیوردای \* جاقین تۇعاس قروناس \* جتى جیلغى چيوردى \*  
اختیاریسز آلوب جیر \* آمرون توزوک بیورمای \* ایلوتوزار هر جاقغه \*  
برا که قیلوب جیولمای \* کوزونه تماق کورونر \* آچه بولسه تیوندای \*  
مینازی چالاق فارخور \* آینالوب صوقغان قویوندای \* بو جالغاندا کیم  
جینکر \* تنکری آلدونه بارغانده \* قیامتکون قیوندای \* جاقسى بولسه  
اولوغونک \* تیلاب اوچار بور کوتدای \* دوشمانغه نا موس جیبارماس \*



Ek-17 Kazan'daki kitap mağazasında satılan Kazakça kitapların arasında  
Akit Ülümjioğlu'nun da eserleri bulunmaktadır



**Ek-18** Cabıkbay Bulğınşı Akalakşı



**Ek-19** Soldan: Kurbaŋali Halidi, Sven Hedin ve Murat Bahadırŝahođlu  
Çöçek kenti, Kurbaŋali Halidi'yin evi



**Ek-20** Kazak Aydınlarından bir heyet bölge merkezi Ürümci'de  
Sağdan: dördüncü kişi Şeripkan Kögedayoğlu  
Soldan: üçüncü kişi Baymolla Karekeoğlu (oturan)